

zise

Told- og Skattehistorisk Tidsskrift

25. årgang

2002

Nr. 3

Zise - Told- og Skattehistorisk Tidsskrift er medlemsblad for Told- og Skattehistorisk Selskab, stiftet den 24. oktober 1977. Bestyrelsens medlemmer er told- og skattedirektør Ole Kjær, København (formand), overarkivar, mag.art. Henrik Fode, Århus (næstformand), arkivar, seniorforsker, lic.phil. Leon Jespersen, Odense (redaktør), fuldmægtig Gunnar Jakobsen, København (sekretær), specialkonsulent Birthe Buur Hansen, Aalborg (kasserer), regionschef Palle Castbak, Kalundborg, ekspeditionssekretær Aage E. Hansen, Kruså, kontorchef Henrik Ludolph, København, og regionschef Hans Jørgen Mortensen, Viborg.

Told- og Skattehistorisk Selskabs hjemmeside: www.zise.dk

Medlemskab af Told- og Skattehistorisk Selskab kan tegnes ved henvendelse til Birthe Buur Hansen, Told- og Skattehistorisk Selskab, Østbanegade 123, 2100 København Ø.

Kontingentet andrager 60 kr. om året for enkeltpersoner,
500 kr. for institutioner og firmaer.

Biblioteker, museer og arkiver kan tegne abonnement for 60 kr.

Zise udkommer tre gange om året, og hvert hefte indeholder ca. 40 sider.

Zises redaktion består af arkivar, seniorforsker Leon Jespersen (ansvarshavende) og cand.mag. Christian Larsen.

Bidrag til Zise bedes sendt til Leon Jespersen,
Ørbækvej 746, 5220 Odense SØ (tlf. 65 97 22 06), e-mail: leonjespersen@mail.tele.dk,
eller til sekretæren,
fuldmægtig Gunnar Jakobsen,
Told- og Skattehistorisk Selskab, Østbanegade 123, 2100 København Ø.

ISSN 001 05-8355
Tryk: Wadmann ApS, Thisted

25 års jubilæum

For 25 år siden – den 24. oktober 1977 – blev Toldhistorisk Selskab stiftet. Efter fusionen mellem told- og skattevæsenet i 1990 ændredes navnet til Told- og Skattehistorisk Selskab. Jubilæet markeres på flere måder. Den 24. oktober blev det første bind af en samlet dansk skattehistorie præsenteret. Skattehistorien skal efter planen udkomme i fem bind, og hermed har man skabt en pendant til den toldhistorie, der udkom for nogle år tilbage. Nok så vigtigt vil man have et værk, der dels opsamler spredte, skattehistoriske undersøgelser, dels udfylder en række forsømte områder inden for skattehistorien.

Jubilæet præger også dette nummer af *Zise*. Sidetallet er forøget, og indholdet er ligeledes præget af jubilæet. Dels bringes en artikel om Selskabets historie, dels har tidligere og nuværende redaktører leveret bidrag. På forsiden findes et billede fra Toldhistorisk Selskabs møde den 10. juni 1978 i købstadsmuseet Den Gamle By i Århus, hvor sognepræst Arne Hægstad holdt foredrag om toldvæsenets brug af mål og vægt gennem tiderne. Billedet viser fra venstre Arne Hægstad, tolddirektør V.E. Parving og museumsinspektør Hans Lassen, Den Gamle By. Både dette billede og mange andre illustrationer i *Zise* stammer fra Told•Skat Museet, hvor Holger Munchaus-Petersen og Bente Borg beredvilligt fremfinder illustrationsmateriale og oplysninger om personer og genstande til bladets artikler.

Mens Told- og Skattehistorisk Selskab har haft seks formænd, er det nok

få foreninger, der har haft den samme sekretær gennem alle 25 år. Det var derfor oplagt at bede Gunnar Jakobsen, der ikke alene repræsenterer kontinuiteten, men som også var en drivende kraft ved dannelsen af Selskabet, om at skrive Selskabets historie eller rettere fortsætte den historie, der blev bragt i *Zise* 1987:2. Gunnar Jakobsen har samtidig leveret en oversigt over Selskabets bestyrelse gennem årene.

Et af formålene med dannelsen af Toldhistorisk Selskab i 1977 var at udbrede interessen for toldhistorie – nu told- og skattehistorie. At det formål så absolut er blevet indfriet, fremgår af Christian Larsens liste over Selskabets udgivelser. Uden at forklejnne øvrige bidrag fremstår udgivelsen af *Dansk Toldhistorie* i fem bind som en milepæl i dansk toldhistorisk forskning.

Selskabets tidsskrift *Zise* har gennem årene bragt en blanding af faghistoriske bidrag og erindringsstof. Efter fusionen i 1990 er der også tilstræbt en balance mellem told- og skattehistoriske artikler, ligesom tidsskriftet bringer anmeldelser af ny litteratur, der berører told- og skattehistorie.

I dette nummer medvirker to af *Zises* tidligere redaktører. Anders Monrad Møller skriver om Danmarks ældste toldkammerbygning i Rørvig. Engang toldergård, siden hjem for lodsoldermanden, og i dag er der restaurant og hotel i tolderboligen fra 1681. Og Mikael Venge skildrer levende Frederik I.s og rigsrådets problemer med at opretholde idealet om almuen som de lydige undersætter og pligtro skatteydere.

Haakon Bennike Madsen, der tidligere har leveret bidrag til tidsskriftet, beskriver skatter og inflation under Napoleonskrigene. Krigsførelsen blev bl.a. finansieret ved at lade seddelpressen køre, hvilket resulterede i den store pengereform af 1813, også kaldet statsbankerotten, hvor der nu skulle seks af de gamle rigsdalersedler til en ny rigsbankdalerseddel.

I Christian Larsens artikel »Er det tilladt at give kejseren skat?« belyses det dilemma, som mange sogneråd stod i, da Estrup-regeringen i 1885 udstedte en provisorisk finanslov. Skulle man betale statsskatter efter en provisorisk finanslov, eller ville skattebetaling være grundlovsstridig?

Pensioneret vicetoldinspektør Ejner Viggo Petersen, der i *Zise* 1987:2 skrev

om sin tjeneste inden for etaten før Den Anden Verdenskrig, fortsætter sine erindringer i dette nummer. Vi hører bl.a. om tiden i sukker- og chokoladebeskatningen og om årene som tolder i det jyske.

Leon Jespersen beskriver med udgangspunkt i Ole Degns nyeste bind af *Kancelliets Brevbøger* de dramatiske begivenheder, der kendetegnede 1654. Udadtil kæmpede regeringen for at få bugt med den pestepidemi, der kostede mange tusinde mennesker livet, og indadtil kæmpede personalet i Danske Kancelli med de stadigt voksende dynge af papir. Anmeldelsen giver anledning til så at sige at se datidens kancellipersonale over skuldrene.

Leon Jespersen og Christian Larsen

Told- og Skattehistorisk Selskabs bestyrelse 1977-2002

af Gunnar Jakobsen

Overtoldvagtimester Palle Høgh †	1977-1980
Toldinspektør Robert Svalgaard †	1977-1981
Tolddirektør V.E. Parving †	1977-1981
Arkivar, mag.art. Jan Kanstrup	1977-1982
Departementschef Paul Gersmann †	1977-1985
Sognepræst, cand.mag. Arne Hægstad †	1977-1992
Fuldmægtig Gunnar Jakobsen	1977-
Tolddirektør C.A. Nielsen	1981-1990
Direktør Kaj Elkrog	1981-1997
Funktionschef Karin Christensen	1981-1997
Ekspeditionssekretær Aage E. Hansen	1981-
Museumskonsulent, dr.phil. Mikael Venge	1982-1984 og 1995-2001
Museumskonsulent, dr.phil. Anders Monrad Møller	1984-1995
Kommitteret René Mikkelsen	1985-2002
Told- og skattedirektør Carsten Jarlov	1990-1995
Regionschef J. Winther Knudsen	1990-1996
Generalkonsul, professor, dr.phil. Henrik Becker-Christensen	1992-2000
Afdelingschef Hans K. Nielsen	1996-2001
Regionschef Hans Jørgen Mortensen	1996-
Regionschef Palle Castbak	1997-
Specialkonsulent Birthe Buur Hansen	1997-
Overarkivar, mag.art. Henrik Fode	2000-
Told- og skattedirektør Ole Kjær	2001-
Seniorforsker, arkivar, lic. phil. Leon Jespersen	2001-
Kontorchef Henrik Ludolph	2002-

Formænd

Tolddirektør V.E. Parving †	1977-1981
Tolddirektør C.A. Nielsen	1981-1990
Told- og skattedirektør Carsten Jarlov	1990-1995
Generalkonsul, professor, dr.phil. Henrik Becker-Christensen (fungerende formand)	1995-1996
Afdelingschef Hans K. Nielsen	1996-2001
Told- og skattedirektør Ole Kjær	2001-

Redaktører

Arkivar, mag.art. Jan Kanstrup	1977-1982
Museumskonsulent, dr.phil. Mikael Venge	1982-1984, 1994 og 1995-2001
Museumskonsulent, dr.phil. Anders Monrad Møller	1984-1995
Seniorforsker, arkivar, lic.phil. Leon Jespersen	2001-
Administrativ medarbejder, cand.mag. Christian Larsen	2001-

Næstformænd

Departementschef Paul Gersmann †	1977-1981
Sognepræst, cand. mag. Arne Hægstad †	1981-1992
Generalkonsul, professor, dr.phil. Henrik Becker-Christensen	1992-2000
Overarkivar, mag. art. Henrik Fode	2000-

Kassererer

Toldinspektør Robert Svalgaard †	1977-1981
Funktionschef Karin Christensen	1981-1997
Specialkonsulent Birthe Buur Hansen	1997-

Sekretær

Fuldmægtig Gunnar Jakobsen	1977-
----------------------------	-------

Told- og Skattehistorisk Selskabs nuværende formand, told- og skattedirektør Ole Kjær.

Told- og Skattehistorisk Selskabs publikationer 1977-2002

af Christian Larsen

Zise. *Told- og Skattehistorisk Tidsskrift*. 1977- (25 årgange).

Jens Bruhn: *Den gamle grænse – set på postkort*. 1978. 71 s. Udsolgt.

Jens Bruhn: *Toldboder – set på grafiske blade*. 1979. 56 s.

P. Eliassen: *Kongedænen eller Den gamle grænse*. 1980. 357 s. (sammen med Historisk Samfund for Ribe Amt). Udsolgt.

Jens Jensen: *Det danske Gendarmerikorps. Grænsens gendarmere og smuglere*. Med efterskrift af Lars Bjørneboe. (1938) 1981. 213 s.

Robert Svalgaard: *Krydstoldvæsenet. Det sejlsende toldvæsen 1824-1904*. Udgivet ved Holger Munchaus Petersen. 1983. 120 s. (sammen med Fiskeri- og Søfartsmuseet).

Mikael Venge, Henrik Becker-Christensen, Henrik Fode, Anders Monrad Møller, Paul Gersmann, Alf Therkildsen og P. O. Tobiesen Meyer: *Dansk toldhistorie*. 1987-90. 5 bd. (2.213 s.).

Poul Erik Olsen: *Toldvæsenet i Dansk Vestindien 1672-1917*. 1988. 262 s.

Henry G. Petersen: *En tolders erindringer. 54 år i toldvæsenets tjeneste*. 1989. 220 s. (i serien Erindringer bd. 1).

Knud Bro: *En tolders liv*. 1989. 178 s. (i serien Erindringer bd. 2).

Otto Madsen og Anders Monrad Møller: *Odense toldkammers historie 1632-1988*. 1989. 374 s.

Lars Bjørn Madsen: *Helsingør Toldkammer*. 1991. 119 s. (sammen med Told- og Skatteregion Helsingør).

Mikael Venge: *Det gamle Aalborghus. Told og skatter på Christian II's tid*. 1991. 198 s. (sammen med Told- og Skatteregion Aalborg).

Ingeborg Cock-Clausen og Aage E. Hansen: *Uniformer i toldvæsen og grænsengendarmeri*. 1992. 310 s.

Ole Degn: *Toldarkiver før 1969. Vejledning og nogle til toldarkiverne i landsarkiverne*. Kbh. 1994. 158 s. (sammen med Statens Arkiver).

Vagn H. Vinje: *Tolder 1942-1993*. 1995. 230 s. (i serien Erindringer bd. 3).

Henrik Becker-Christensen (red.): *Grænsen i 75 år. 1920-1995*. 1995. 304 s. (sammen med Institut for grænseregionsforskning). Udsolgt.

Karen Hjorth: *Tolder og kvinde. En undersøgelse af kvinders ansættelse i en mandsdomineret etat*. 1998. 120 s.

Peter Søndergaard: *Set gennem mine briller. Erindringer fra 46 års tolderliv*. 2000. 220 s. (i serien Erindringer bd. 4).

Mikael Venge: *Dansk Skattehistorie I*. 2002. 304 s.

Oplysninger om bestilling samt priser for henholdsvis medlemmer og ikke-medlemmer findes på Zises hjemmeside: www.zise.dk

Dansk Skattehistorie I • Middelalderen indtil 1340

DANSK SKATTEHISTORIE I

Danmarks skatter i middelalderen indtil 1340 af Mikael Venge

Told- og Skattehistorisk Selskab

Dansk Skattehistorie bd. I er Told- og Skattehistorisk Selskabs nyeste publikation. Skattehistorien skal være en pendant til Dansk Toldhistorie, der blev udgivet i årene 1987-1990.

Sekretæren og Selskabet – 25 år tilbage i tiden

af *Gunnar Jakobsen*

Min interesse for toldhistorie opstod for alvor, da jeg på et tidspunkt fik anskaffet bogen *Skippere, toldere og klarerere*, hvor daværende museumsdirektør ved Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg bl.a. anvender C.F. Holms bog *Bidrag til Sundtoldens Historie* som kilde. Om det var et tilfældigt fund i et antikvariat i Fiolstræde eller viceretoldinspektør G.C. Bang i Toldbiblioteket, som henledte opmærksomheden på bogen, erindrer jeg ikke længere.

Bidrag til Sundtoldens Historie beskriver forholdene ved Øresunds Toldkammer set indefra. Bogen har en lidt speciel historie, da den aldrig kom ud i almindelig handel, idet man, da den var trykt i 1851, lod forfatteren vide, at en offentliggørelse kunne få meget uheldige følger, da dette ikke ville tjene statens interesser. C.F. Holm kunne ikke andet end acceptere denne venlige, men bestemte henstilling. Han uddelte så senere bogen som manuskript til forskellige personer, hvorfor den med mellemrum dukker op i de københavnske antikvarier.

Denne spændende historie fik mig til at aflægge Rigsarkivet et besøg en lørdag formiddag i begyndelsen af februar 1974 for der at finde yderligere oplysninger om C.F. Holm. Her mødte jeg daværende arkivsekretær Jan Olsen, som var mig meget behjælpelig, samtidig med at han formidlede kontakt til arkivar Jan Kanstrup. Det viste sig, at

der i C.F. Holms privatarkiv i Det Kongelige Bibliotek fandtes et eksemplar med rettelser samt manuskripter til yderligere to bind.

Jeg havde foreslået Rosenkilde & Bagger at genudgive det trykte bind, men forlaget mente ikke, at der var grundlag for et genoptryk. Det endte med, at Kildeskriftselskabet vinteren 1975 optrykte bogen, men kun med få af Holms rettelser og uden de rettelser, han havde indføjjet i manuskripteksemplaret i Det Kongelige Bibliotek. Udgivelsen blev fulgt op af en artikel af Jan Kanstrup om C.F. Holm i *Toldetaten*.¹

*Gunnar Jakobsen har været selskabets sekretær gennem alle årene.
(Foto: Told • Skat Museet).*

Som tjenestegørende i Direktoratet for Toldvæsenet kom jeg jævnligt i Toldbiblioteket, hvor vicetoldinspektør G.C. Bang herskede. Bang var et spændende og meget vidende menneske. Han var et kendt ansigt hos de københavnske antikvarboghandlere og havde selv en fin bogsamling af fortrinsvis faglitteratur. Bang var tolder af uddannelse, men i en sen alder uddannet som bibliotekar ved Danmarks Biblioteksskole i København.

Bang havde altid god tid til en bogsnak, men følte ikke, at han havde tilstrækkelig gennemslagskraft, og da jeg i 1977 havde udarbejdet en – set i bakspejlet – beskeden oversigt til *Toldetaten*² om toldhistorisk litteratur, blev der efter aftale med Bang afleveret et forslag til kontorchef M. Carstens om anskaffelse af manglende titler til Toldbiblioteket.

Umiddelbart før pinse afleverede jeg forslaget til Carstens, som på baggrund af min udviste interesse for toldhistorie bad mig om at fremkomme med ideer til aktiviteter inden for det toldhistoriske.

I pinsen udarbejdede jeg så et notat,³ hvoraf det fremgår, at jeg fokuserede mere på udarbejdelsen af en toldhistorisk bibliografi og boganskaffelser til Toldbiblioteket end på oprettelsen af en Toldhistorisk Forening, men det skyldes måske mest, at jeg nok ikke havde troet på opbakning til et sådant projekt.

Notatet afleverede jeg til Carstens umiddelbart efter pinse, og nogle dage senere blev jeg til min store overraskelse kaldt op til tolddirektør V.E. Parving – et møde jeg med nogen nervøsitet gik op til, da jeg som yngre medarbejder kun kendte Parving af omtale.

Det første, som jeg blev spurgt om,

var, om jeg var interesseret i at overtage den daglige ledelse af Toldbiblioteket, hvilket kom som noget af en overraskelse, men jeg var hurtig til at beslutte mig – svaret var ja under betingelse af, at jeg fik frie hænder, og at Bang blev behandlet ordentligt. Baggrunden var, at Bang havde været fraværende i længere perioder på grund af sygdom, og biblioteket var som følge heraf noget forsømt.

En toldhistorisk forening ser dagens lys

Herefter gik vi så over til at drøfte mit notat, som jo egentlig drejede sig om meget andet end lige oprettelsen af en toldhistorisk forening; men da Parving havde stor interesse for oprettelsen af en sådan forening, drejede drøftelserne sig hovedsageligt om dette emne.

Opfattelsen var, at man jo kunne anvende *Toldetaten* som organ for selskabet, men jeg fastholdt dog hårdnakket, at foreningen burde udgive sit eget tidsskrift, hvilket heldigvis lykkedes.

Sluttelig blev jeg bedt om at udarbejde forslag til vedtægter for foreningen, hvilket jeg fik udformet ved at skæve til vedtægterne i andre lignende foreninger.

Vedtægterne blev så diskuteret på et senere møde, hvor sammensætningen af en bestyrelse drøftedes. Jeg foreslog arkivar Jan Kanstrup som redaktør af tidsskriftet ud fra den betragtning, at det var væsentligt, at have en historiker som redaktør for at sikre et faghistorisk niveau. Jan Kanstrup havde på forhånd accepteret at stille op som redaktør, såfremt jeg var med som sekretær. End-

videre foreslog jeg toldinspektør Robert Svalgaard i Thisted, som jeg kendte fra hans artikler om toldhistoriske emner. Herudover bragte jeg sognepræst Arne Hægstad i forslag. Ham havde jeg for nylig set omtalt i *Jyllands-Posten*, hvor det fremgik, at han var tidligere speditør og cand.mag. i historie, samt at han beskæftigede sig med mål og vægt.

Indkaldelsen til det stiftende møde blev bragt i septembernummeret af *Toldetaten*⁴ under overskriften »Nu bliver det til virkelighed«, hvor en række fremtrædende personer såvel uden for som inden for toldvæsenet samt kolleger, som jeg kendte og havde vist interesse for toldhistorie, lagde navn til indbydelsen.

Så oprandt den store dag – 24. oktober 1977 – hvor det stiftende møde blev afholdt.⁵ Tolddirektør V.E. Parving førte ordet og orienterede om ideen med stiftelsen af en Toldhistorisk Forening. Parving fremhævede min indsats og den store interesse og ildhu, som jeg havde udvist for det toldhistoriske. Dog uden Parvings store interesse og opbakning til det, der under mødet – efter forslag fra forhenværende distriktstoldchef V.K. Hellesen – blev til Toldhistorisk Selskab, havde der formentlig ikke været noget Told- og Skattehistorisk Selskab i dag. Stort set alle efterfølgende direktører har med stor interesse og påtaget sig formands-hvervet og bakket op om selskabet og dets aktiviteter.

Med 86 indmeldelser på stedet nåede vi hurtigt de 200 medlemmer, som nogen mente ville være det opnåelige, mens de mere optimistiske – som jeg fandt, at vi nok skulle nå de 800, hvilket vi selvfølgelig hurtigt nåede og mere til.

Zise – Toldhistorisk Tidsskrift

I vedtægterne var det fastsat, at der skulle udgives et tidsskrift, og det første nummer udkom i begyndelsen af 1978. Tidsskriftet fik navnet *Zise*, hvad der var Jan Kanstrups idé. Jeg var ikke specielt begejstret for navnet og fik tilføjet undertitlen *Toldhistorisk Tidsskrift*, og så gik det endda an.

Da det første nummer forelå, vakte navnet *Zise* nogen furore og diskussion i bestyrelsen, som ikke var blevet hørt, men da det nu var udkommet, og tidsskriftet var smukt og gennemarbejdet, så blev det accepteret. Diskussionen mandede ud i, at der i bladet skulle være en forklaring på, hvad det betød. Med hensyn til tidsskriftets layout så var toldinspektør Kaj Nielsen den drivende kraft sammen med én af hans medarbejdere, Kirsten Weilby.

Én af artiklerne vakte også nogen forargelse. Det var toldinspektør Kai Suhrs erindringsartikel »Noget om Einer Bruun«, der bl.a. beskriver en fest, hvor en kollega bliver lagt i seng med trådvæv pyntet med blomster over sig. Diskussionen medførte, at der blev opsat nogle regler for redaktørens virke, som stadig er gældende.

Jan Kanstrup lagde lige fra begyndelsen en fin linje for *Zise* med en passende blanding af faghistoriske artikler og erindringer – en linje de efterfølgende redaktører også har fulgt.

Bogudgivelser og foredrag

Det varede heller ikke længe, inden selskabet kunne udgive sin første bog. I løbet af efteråret blev jeg kontaktet af overlærer Jens Bruhn, der som søn af

zise

Toldhistorisk Tidsskrift

Nr 1

1978

1 årg

Det første nummer af Zise bragte tolddirektør V.E. Parvings tale ved den stiftende generalforsamling i Toldhistorisk Selskab. Desuden rummede det to erindringsartikler og to faghistoriske bidrag. Det ene var skrevet af Zises første redaktør Jan Kanstrup og omhandlede Københavns Toldbod. Det andet var en fyldig artikel om ølskattens indførsel, skrevet af Hans H. Worsøe. Sidstnævnte artikel var rigt illustreret med Axel Thiess' humoristiske tegninger, der også prydede Zises forside. Denne blanding af faghistoriske bidrag og erindringsstof har præget Zise i de 25 år. Derimod er rubrikkerne »Toldhistoriske noter« (omtale af toldhistorisk litteratur, arrangementer m.m.) og »Told-Boden« (annoncer) forsvundet.

en tolder og med aner i grænsegendarmeriet var meget interesseret i toldhistorie. Jens Bruhn samlede på postkort med grænsemotiver og foreslog derfor, at vi lavede en lille bog, hvor vi fulgte Kongeågrænsen på postkort, hvad der kom en meget charmerende lille bog ud af – *Den gamle grænse – set på Postkort*, som udkom i 1978. Den følgende bog udsprang også af Jens Bruhns toldhistoriske samling. Her var det gamle kobberstik og tryk med toldmotiver, som var emnet. I 1979 blev dette til *Toldboder – set på grafiske blade*.

De efterfølgende bøger var optryk af efterspurgte bøger som *Kongeåen eller Den gamle grænse* (1925-26/1980) af P. Eliassen med en indledning om P. Eliassen af den store vestjyske lokalhistoriker H.K. Kristensen og Jens Jensens bog *Det danske Gendarmerikorps – grænsens gendarmere og smuglere* med en ajourføring i form af et efterskrift af Lars Bjørneboe (1938/1981).

Herefter var æraen med billedbøger og genoptryk et foreløbig afsluttet kapitel. Dernæst fulgte en række banebrydende nyudgivelser, der fremlagde nye forskningsresultater. Det er bøger om Krydstoldvæsenet, toldvæsenet i Dansk Vestindien og uniformer i toldvæsen og grænsegendarmeri, de kvindelige toldassistenters historie, Odense Toldkammers historie og Helsingør Toldkammers bygningshistorie samt ikke mindst *Dansk Toldhistorie* i fem bind og en erindringsserie, hvor foreløbigt fire toldere har bidraget med deres erindringer.

Det er således gennem de 25 år blevet til en flot række bøger om adskillige emner inden for det toldhistoriske. Derimod er det hidtil kun blevet til en enkelt publikation, hvor skattehistorien

træder frem, og det er Mikael Venges *Det gamle Aalborghus – Told og skatter på Christian II's tid*, som udkom i 1991 umiddelbart efter, at Toldhistorisk Selskab blev til Told- og Skattehistorisk Selskab. Den manglende skattehistoriske dækning bliver der nu rådet bod på med udgivelsen af *Dansk Skattehistorie*.

En anden væsentlig aktivitet var i starten foredragsarrangementer, som vel næsten efter tur blev afholdt ved distriktstoldkamrene samt i direktoratet og med pæn stor deltagelse. Det første foredrag holdt Henning Henningsen allerede ved stiftelsen af selskabet, hvorefter der fulgte endnu flere gode foredragsholdere som Henrik Becker-Christensen, Aage E. Hansen, Arne Hægstad, Anders Monrad Møller, Claus M. Schmidt og Mikael Venge – alle kendt fra *Zises* spalter. En aktivitet, der desværre ikke har større opslutning længere, hvorfor den næsten er ophørt.

Selskabet har fortsat nye projekter på beddingen. Det gælder ikke mindst en bog om Øresundstolden, hvor der savnes en større samlet fremstilling, men her skulle der være lys forude, da en lille gruppe med den afgåede redaktør Mikael Venge i spidsen har indledt arbejdet med et sådant projekt.

Om det videre arbejde kunne der godt skrives en længere historie, men som kun vil have interesse for de få, hvorfor sekretæren slutter her, selv om han er den samme gennem alle årene.

1. Toldetaten nr. 148, februar 1975, s. 145-150.
2. Toldetaten nr. 211, august 1977, s. 32-37.
3. Notat dateret 27. maj 1977 til kontorchef M. Carstens:

Kontorchef M Carstens opfordrede mig for nogen tid siden til at fremkomme med nogle ideer vedr. toldhistorie og udleverede i denne forbindelse det af »Kontaktudvalget for dansk maritim historie- og samfunds-forskning« udgivne som idégrundlag.

1. Der bør udarbejdes en toldhistorisk bibliografi i lighed med »Dansk marinehistorisk bibliografi 1500-1975«, som er udarbejdet af Hans Chr. Bjerg og udgivet af Marinehistorisk Selskab i 1975.

De eksisterende historiske bibliografier, der dækker perioden 1800-1947, er ikke særlig komplette, da en del litteratur er henført til andre emner og den personalhistoriske fortegnelse ikke er opdelt efter erhverv.

Udarbejdelsen af en specialbibliografi over toldhistorisk litteratur vil være overkommelig, da omfanget vil begrænse sig til 30-35 sider; men tidkrævende, idet en hel del materiale skal gennemgås og bearbejdes. Jeg vil kunne påtage mig opgaven; men ikke uden assistance fra Toldbiblioteket såvel under indsamlingsfasen som under færdigbearbejdningen, således at den disponible tid anvendes rationelt. Det kan til orientering oplyses, at jeg selv er i besiddelse af ca. 200 titler, der alle foruden en hel del mere er skrevet på kort, hvad der vil lette arbejdet noget.

2. I forbindelse med opbygningen af et kommende »Toldmuseum« bør bibliotekets historiske litteratursamling, som ikke er særlig omfattende, suppleres. Tilsvarende institutionsbiblioteker som Marinens Bibliotek, Det kongelige Garnisonsbibliotek m.fl. har ret omfattende samlinger inden for deres fagområder. Som det vil fremgå af Toldetaten nr. 211 kan en del af den på boglisten opførte litteratur stadig fås og listen bør derfor benyttes som grundlag for at anskaffe disse ting, hvilket

kan gøres for et mindre beløb. Herudover er der en hel del andre ting, som bør anskaffes antikvarisk, bl. a. Handels- og Søfartsmuseets Årbøger (1942-) samt Erhvervshistorisk Årbog (1949-), hvoraf biblioteket har enkelte årgange. Af bøger fx Laurits Pedersen: Helsingør i Sundtoldstiden m.fl. Adressen på de fleste historiske foreninger m.fl. er jeg i besiddelse af og har kendskab til hvor de øvrige nævnte ting fås.

3. Det bør sikres, at de sjældnere ting, som biblioteket er i besiddelse af, kan opbevares sikkert, således at tingene ikke forsvinder, hvilket vist er tilfældet i øjeblikket.
4. Jeg tror, at det vil være gavnligt at kontakte de historikere, der hidtil har beskæftiget sig med toldhistorie, således at direktoratet får markeret toldvæsenets interesse for toldhistorien, fx ved at fortælle om det igangværende arbejde med toldhistorien i anledningen af jubilæet og muligheden for publicering af artikler i Toldetaten.
5. Egentlig vil oprettelsen af en toldhistorisk forening med tilhørende tidsskrift (som fx Marinehistorisk Selskab) være det ideelle, idet en sådan forening vil være mere frit stillet end direktoratet er.
6. Herudover bør der gennemføres interviews med pensionerede toldere, således at de værdifulde oplysninger om tolderens vilkår inden for de sidste 50-75 år bevares. Det indsamlede stof kan eventuelt overgå til Rigsarkivet med benyttelsesklause.

G. Jakobsen

4. Toldetaten nr. 213, september 1977, s. 164-165.
5. Toldetaten nr. 217, november 1977, s. 197-199 og Zise 1978:I, s. 3-5.
6. Anders Monrad Møller: Toldhistorisk Selskab i det første tiår. Zise. 1987:2, s. 43-46.

Danmarks ældste toldkammerbygning

af *Anders Monrad Møller*

Endnu i 1700-tallet var langt det almindeligste rundt om i landet, at tolderen måtte opsøges på sin private bopæl, hvor et udhængt toldskilt kunne signalere, at det var her, man skulle henvende sig. I *Zises* spalter mødte man det eksempelvis for tyve år siden i tilfældet Odense, hvor den svigagtige Søren Lindam i 1765 tog imod i sin egen købstadgård, hvor han egenhændigt foretog den forfalskning, der fældede ham.¹

Men der var undtagelser. Først og fremmest så man det i København, hvor Christian 6.s toldkammer lå markant placeret ved Toldbodbommen, dér hvor nu landets største rederi har sit imponante hovedsæde. Placeringen så langt nordpå gik tilbage til Christian 4.s tid og skyldtes helt åbenbart kontrolmæssige hensyn. Man kunne ved Toldboden inkvirere samt forsegle lugerne og derefter trygt lade ankomne skibe gå videre sydpå til kanalerne omkring Slotsholmen, til Christianshavn og siden også til Nyhavn, hvor toldbetjente så stod klar til at bryde seglene og overvåge udlosningen.

Tilsvarende kontrollensyn lå også bag en af de andre tidlige undtagelser, altså noget så specielt som opførelsen af en toldkammerbygning på statens regning. Det drejer sig vel at mærke om en bygning, som ligger der den dag i dag og således må betragtes som den ældste eksisterende af sin art. Baggrunden var følgende.

Rationalisering i toldvæsenet

Lyders Lachmann havde været tolder i Holbæk siden 1663.² Men i efteråret 1680 kom der en forordning, der med ét slag nedlagde toldkamrene i Nykøbing, Holbæk, Roskilde og Frederikssund, hvorefter Lachmann skulle flytte til Halsnæs oppe ved indsejlingen, hvor trafikken til og fra det udstrakte fjordområde bedre kunne kontrolleres.³ Der var naturligvis samtidig en kærkommen mulighed for at nedlægge en række stillinger, og for så vidt var der tale om en rationalisering – man beholdt kun en enkelt, underordnet toldkontrollør ved det største udskibningssted, Holbæk. Men ellers tør det nok antydes, at kontrolaspektet fremgår klart af forordningen. Her fremhævedes i kraftige vendinger det store underslæb, der var blevet begået i de mange udhavne og ladestæder ved fjordens bredder. Svig og svindel var gået ud over både de kongelige toldintrader og de lokale købmænd, der måtte se megen handel gå deres næse forbi. For det blev i forordningen indskærpet, at uden for købstæderne måtte der kun losses og lades grovvarer såsom brænde, kalk, mur- og tagsten. Det var de gældende regler, som altså ikke var blevet overholdt.

Lyder Lachmann skulle således flytte og fik endda kun en tre ugers tid til at forberede sig til at virke i sin nye stil-

ling. Han må i begyndelsen have klaret sig med et interimistisk logi, for det stod klart, at man i denne situation hverken kunne forlange eller forvente, at han var i stand til finde sig en passende privat bopæl. Der skulle bygges.

Det har nok også stået Lachmann klart, at Halsnæs øst for indsejlingen ikke var den allerbedste placering. Langt bedre ville det være at bygge på den anden side ved Rørvig, hvor der var en fortrinlig ankerplads i læ for vestlige vinde lige inden for fjordmundingen. Dette blev i alt fald resultatet, selv om det ikke har været muligt på skrift at se en godkendelse af den ændrede lokalisering.

Bestemmelsen var så den, at der for Hans Majestæts regning skulle bygges et 14 fag langt hus, hvoraf Lachmann skulle råde over de ti, mens de sidste fire fag var til den nyudnævnte toldkontrollør, Peder Kierulf. Det var, hvad man i Rentekammeret anså for passende. Og huset blev opført med vejerpakhus, værelser til beboelse, to jernkakelovne, plankeværk omkring gårdsrummet samt en brønd. Det samlede regnskab løb op i 986 rigsdaler 4 mark og 7 skilling.⁴

Men Lyder Lachmann var ikke helt tilfreds med forholdene. Han ville have de 14 fag for sig selv, og den endelige aftale blev da, at han på egen bekost-

Axel Holm: Lodsoldermandsgården. Radering 1921 (Privateje). Gengivet efter: Mellem Kattegat og Isefjord. Rørvigs natur- og kulturhistorie. Kbh. 2002 s. 213.

ning skulle opføre et selvstændigt hus på fem fag til Kierulf.

Det gjorde han så, men ikke nok med det, det blev til yderligere en 13 fag lang længe, som tolderen mente var absolut uundværlig »der på stedet«, uden at han begrundede det nærmere. Det hele anlæg stod færdigt i 1682 og afspejler i sin udformning på anskuelig vis den todelte opdeling af toldvæsenet. Tolderen med flest fag beboelse som den første blandt ligemænd i forhold til kontrolløren med de færre fag, men ligestillet i kontrolmæssig henseende for at opretholde ideen – eller illusionen? – om, at de to embedsmænd med hvert sit regnskab ville holde hinanden på dydens smalle sti.

Når Lyder Lachmann byggede stort, har det utvivlsomt været i optimistisk tro på gode indtægter mange år frem i tiden. Ulejligheden med at skulle flytte fra Holbæk kan rigeligt have været opvejet ved, at han nu skulle stå for opsynet med hele fjordområdet, som med koncentrationen i Rørvig blev et af provinsens mest trafikerede distrikter. Kort sagt: udsigt til mange sportler.

Desværre for familiens økonomi var Lyder Lachmann ved årsskiftet 1686/87 ikke mere at finde blandt de levendes tal. Efterfølgeren blev udnævnt i januar 1687, mens enken Helle, salig Lyder Lachmanns, i marts samme år henvendte sig til Rentekammeret, idet hun mente sig berettiget til en godtgørelse for kontrollørboligen og den 13 fag lange længe. Det kom der en del skriverier ud af, men det korte af det lange blev, at det fik hun ikke, og hendes videre skæbne falder uden for denne beretning.⁵

Fra tolderbolig til lodsoldermandsgård

Fra 1682 var der altså tolder og toldkontrollør bosat i statslige ejendomme i Rørvig, og senere kom der yderligere bygninger til. Man kan se dem på ældre kort, sydligst Toldergården, nordligere Kontrollørgården. Men det er kun førstnævnte, som er bevaret, men nu kendt lokalt under et ganske andet navn.

Det videre forløb kan gøres kort. Hele 1700-tallet igennem boede tolderen i Toldergården i Rørvig. Det var et sted med megen aktivitet, for i 1798 lå Rørvig på andenpladsen, når det gjaldt besejlingen af danske provinsdistrikter. Og hjemmehørende i selve Rørvig blev en hel lille flåde af jagter, ejet af lokale beboere, mens talrige fremmede skibe løb ind og ud af fjorden. Kun Aalborg – et andet af landets »flaskehalsdistrikter« – havde i kraft af Limfjordsområdet en større trafik. Som et kuriosum kan nævnes, at der 1700-tallet igennem indløb københavnske skibe, der for kongelig regning år ud og år ind afleverede fire ladninger i Tórshavn på Færøerne. De sejlede fra hovedstaden med en del andre varer, men hentede så normalt de nødvendige kornvarer fra Rørvig-distriktet. Færøerne blev så at sige provianteret herfra.

Efter Napoleonskrigene sad tolderen fortsat trygt på Toldergården. Den sidste rigtige af slagsen, Peder Brendholt, blev udnævnt i 1811 og døde i 1845. Men inden da var der sket et og andet. I 1830'erne blomstrede købstæderne ved fjorden op, og man tog i 1837 konsekvensen og genoprettede toldkamre i Holbæk, Roskilde og Nykøbing. Virke-

feltet blev betragteligt mindre for tolder Brendholt i Rørvig, og det kan synes absurd med to toldkamre så tæt på hinanden som i tilfældet Nykøbing og Rørvig. Men foreløbig blev Brendholdt siddende sin tid ud. For der skulle stadig fortolde varer til og fra Frederikssund og Frederiksværk, og han havde tillige fået funktionen som oldermand for de lokale lodser, som herfra betjente hele fjordområdet.

Men da Brendholdt døde, fandt man tiden inde til afgørende ændringer og »degraderede« Rørvig til et »Kontrol- og Forseglingssted«. Betegnelsen fortæller, at der fortsat var et behov for tilsyn og forsegling ved fjordmundingen. Som toldkontroldistrikt – fra 1903 underlagt Nykøbing – eksisterede Rørvig frem til 1913, da det slutteligt reduceredes til en opsynspost, som blev nedlagt så sent som i 1974.

Toldkontrolløren boede indtil videre i den nu ikke mere eksisterende kontrollørgård, mens det var den nye lodsoldermand, som rykkede ind i Lyder Lachmanns gamle hus. Og det er så forklaringen på, at betegnelsen skiftede. Den gamle toldergård kendes nu af alle lokale som »Lodsoldermandsgården«. Og som sagt ligger den der stadig. Der er naturligvis sket ændringer igennem tiderne, blandt andet er den ældste del forlænget, hvorom kan læses andetsteds.⁶ Men den forhenværende toldergård i Rørvig står der altså og indtager rollen som den så vidt vides

ældste eksisterende bygning, der for kongelig regning oprindelig er opført til brug for toldvæsenet.

1. Anders Monrad Møller: Søren Lindam og rødvinen eller toldsvig på højt niveau. Zise 1982 nr. 2, s. 3-17.
2. RA. Rentekammeret. Embedsudnævnelser, Ljuders Lachmann, tolder i Holbæk fra 21. januar 1663.
3. Forordning af 4. september 1680, kvartudgaven. Lachmann fik bestalling som tolder i Halsnæs den 18. september 1680. RA. Rentekammeret 2212.103. Bestallinger 1680.
4. RA. Rentekammeret 2243.49. Sjællands stifts renteskriverkontor: ordres og missivebog 1680-85 fol. 144, 4. marts 1682.
5. Den endelige afgørelse af sagen med omtale af forhistorien: RA Rentekammeret 2211.143. Kgl. resolutioner 1689, 12. februar. Efterfølgeren, Christopher Biegel, blev udnævnt den 25. januar 1687. RA. Rentekammeret. Embedsudnævnelser. Han udnævntes pudsigt nok udtrykkeligt til tolder ved Halsnæs. I Rentekammeret havde man åbenbart ikke rigtigt gjort sig klart den ændrede placering, eller også var man meget formalistiske.
6. Om den sidste del af beretningen, se Bo Bræstrup og Kurt Sørensen (red.): Mellem Kattegat og Isefjord. Rørvigs natur og kulturhistorie. Kbh. 2001. Her specielt nærværende forfatters bidrag s. 189-207: »En fuldkommen sikker Ankerplads«. Historien om Rørvig toldsted og søfarten fra Isefjorden 1680 til 1903.

Er det tilladt at give kejseren skat eller ej

af Christian Larsen

Overskriften stammer fra Matthæus-evangeliet kapitel 22 og er spørgsmålet til Jesu berømte ord: »Så giv kejseren, hvad kejserens er, og Gud, hvad Guds er!« I 1885 var en stor del af danskerne dog ikke helt sikre på, om de skulle leve op til dette bud. Da Folketinget i foråret 1885 ikke ville imødekomme Estrup-regeringens ønsker i forbindelse med finanslovsforslaget for 1885/86, især på forsvarsområdet, hjemsendtes Rigsdagen, og 1. april 1885 udstedte regeringen en provisorisk finanslov. Venstres ledere fandt den provisoriske finanslov grundlovsstridig, og spørgsmålet var nu, om man skulle sætte sig til modstand, enten væbnet eller passivt. Som passiv modstand kunne man nægte at betale skat. Skattenægterideen blev forelagt Venstres fællesbestyrelse, men 23. maj 1885 besluttede Christen Berg, Viggo Hørup, F. Utke Dam og J.H.G. Tauber – efter at have rådført sig med sagkyndige – at fraråde, at det kom til udpanthning.

Der var dog fremtrædende Venstre-folk, som havde en anden opfattelse, bl.a. Jens Busk. Den 5. juli udtalte han på et møde i Vordingborg, at »alt det, som vi så længe har råbt hurra for, må vi også være villige til at kæmpe for, hvis vi kommer ind i tilstande, vi finder utålelige ... og derfor må eller vil vi ikke tåle, at et slæng af øgler stikker hovederne frem for at knuse dette folk, og sagen er jo den, at det kun kan gå så

længe, som vi selv vil det, blot vi tager rigtig fat«. Han nedtonede dog sprogbruget, hvad angik opfordring til direkte kamp, men var ikke så tilbageholdende mht. skattenægtelse. I juli 1885 sagde han: »Andre må bestemme, hvad de vil. Jeg har aflagt ed på Grundloven, og den sagde: »Forinden finansloven er vedtagen, må skatter ikke opkræves«. Derfor anser jeg det for en pligt at nægte skatten. Jeg betaler ikke en øre, før de henter den hos mig«.

Flere andre gjorde ligesom Jens Busk, og politimestre måtte landet over i gang med udpanthningsforretninger for at inddrive statsskat. Ved disse udpanthninger var der oplagt mulighed for at drille myndighederne, og hos Busk varede udpanthningen fra kl. 7.30 til 13.30 – og det til trods for at beløbet kun udgjorde 30 kr. De udpanthede sager var bl.a. to årgange af *Folketingstidende*, nogle gamle høleer, en pumpestang m.m. Selvom auktionsforretningerne blev en form for folkelig forlystelse, var den politiske effekt minimal.¹

Sogneråd i vildrede

Med de meget delte og stærke meninger om den provisoriske finanslovs gyldighed, der fremkom umiddelbart efter udstedelsen, kan det ikke undre, at en del sogneråd var usikre i spørgsmålet om indbetaling af statsskatter efter

provisoriske finanslove. Derfor rettede mange sogneråd forespørgsel til amtsrådene, der således kom til at tage stilling til en megen aktuel og politisk sprængfyldt sag, og som gav Venstres amtsrådsmedlemmer anledning til at markere over for vælgerne deres holdning til regeringens politik. Mange steder, som i Holbæk, var det ikke muligt for amtsrådets to dele at enes om en udtalelse.

Holbæk Amtsråds behandling af spørgsmålet var foranlediget af en forespørgsel fra sogneråd i Odsherred. I et netop så udpræget Venstre-amt som Holbæk lå der givetvis politiske motiver bag henvendelsen, dvs. ønsket om at fremkalde en debat i amtsrådet, hvilket bekræftes af J.Cl. Nielsens udtalelser på mødet 29. maj 1885. Ifølge *Holbæk-Posten* udtalte han, at »forespørgslerne var fremkomne som et ønske om at få amtsrådets opfattelse vedrørende den 1. april d.å. udstedte finanslov at vide«. Dette afviste amtmand Benzons dog pure, idet »amtsrådet ikke var nogen politisk institution, og ville han ikke gå ind på nogen drøftelse af politiske spørgsmål«. Benzons stillede derfor forslag om, »at det selvfølgelig er tilladt at betale skatterne«. Amtmanden og Højre stemte for, mens Venstre stemte imod, og da stemmerne således stod lige, var forslaget forkastet.

Derefter blev J.Cl. Nielsens beslutningsforslag diskuteret. Det lød: »at man må anse de til 1. april 1885 forfaldne skatter for hjemlede ved forrige års finanslov – derimod kan man ikke erkende, at den provisoriske finanslov af 1. april 1885 giver regeringen ret til at opkræve skatter, før denne lov er godkendt af Rigsdagen«. Hvis sognerådene alligevel ønskede at indbetale skatterne, ville amtsrådet ikke blande sig. For dette forslag stemte Venstre, mens amtmanden og Højre stemte imod, og med stemmerne 5-5 var forslaget ligeledes forkastet. Amtsrådet kunne således ikke enes om en udtalelse, der kunne tjene som retningslinje for amtsrådsredsens sogneråd.²

Bedre stillet blev sognekommunerne ikke af amtsrådets svar til de otte sogneråd, der i efteråret 1885 rettede samme forespørgsel: »Sognerådene henvises til det i amtsrådets møde den 29. maj d.å. ... i anledning af den gang foreliggende lignende forespørgsler passerede«. ³

1. Troels Fink: Estrup tidens politiske historie. Odense 1986 bd. 2 s. 35-36.

2. Uddrag af Forhandlingerne i Holbæk Amtsraad 1885 s. 32-33. Nielsens og Benzons udtalelser findes i Holbæk-Posten 2/6 1885.

3. Uddrag af Forhandlingerne i Holbæk Amtsraad 1885 s. 47.

Det grønne forsvandt – eller gjorde det?

af Ejner Viggo Petersen

Som en hyldest til kejser Napoleon I. komponerede Ludvig van Beethoven i året 1799 *Sonata Pathétique*, et lidenskabeligt musikstykke, som jeg endnu erindrer at have hørt over tysk radio i sene natte-timer på Gedser Toldkammer, medens Den Anden Verdenskrig nærmede sig sin tragiske afslutning. Bombningerne af Kiel og Lübeck rystede vinduerne i Gedser. Sonatens »fløjlsbløde« tema vil tone for mit indre øre, så længe jeg formår at trække vejret. I irritation over Napoleons overmod og nederlagene ved Moskva og Waterloo strøg Beethoven senere dedikationen, og med sejr fra Moskva til Karthagerne, han – Napoleon – døde alene på Skt. Helena.

Min aftenstund nærmer sig måske også, men forinden vil jeg gerne videreføre og afrunde min tidligere kronik i *Zise* 1987.¹ Den sluttede i Gedser i sommeren 1945, hvor dampfærgeren *Danmark*

lå saboteret på bunden af det ene færgeleje, medens den tyske dampfærge *Mecklenburg* med slukkede kedler optog det andet leje og husede ulykkelige tyske flygtninge, med hvem jeg havde dyb medlidenhed. Der var dagligt uorganiserede begravelser (selvmord). Det var dystert. Hvorledes ville så min fremtid tegne sig? Hvor skulle jeg søge hen?

Inspektoratet for Omsætningsafgifter

Udfra et over for toldforvalter Dirck fremsat ønske om i København at følge et aftenstudenterkursus (ungdom og galskab) opnåede jeg fra 1. august 1945 forflyttelse til Inspektoratet for Omsætningsafgifter, og her begynder anden del af mine livserindringer i toldetaten – og denne begyndelse var ikke særligt lovende. Med beklemmt hjerte nærmede jeg mig den 1. august 1945 inspektora-tets bygninger ved Frederiksholm Kanal. Vejret fejlede ikke noget, men det gjorde jeg, og jeg var ved at synke i gulvet ved konfrontationen med overtold-inspektør C.H.V.P. Schultz-Petersen. Der er visse mennesker, der har en særlig evne til at fylde deres medmenne-

Carl Henrik Valdemar Peter Schultz-Petersen
(Foto gengivet efter Herm. Andersen m.fl. (red.): *Det danske Toldvæsen*. Kbh. 1932 s. 386).

sker med usikkerhed, og her stod jeg åbenbart over for et prægnant eksempel. Måske fejlbedømmer jeg ham, men mange gode kolleger i Inspektoratet døjede under hans enevældige optræden til skade for arbejdet og familielivet. Da han erfarede, at jeg ville benytte fritiden til et studenterkursus, var han straks meget skeptisk, men samtalen sluttede, og utrygheden fulgte mig ud ad døren og over i parfumebeskatningen, hvor jeg faldt lidt til ro mellem gode kolleger som Poul Rasmussen,

Hans Loeborg (jurastuderende), V.P. Christensen og mange andre samt to sympatiske overordnede: overtoldassisterne H. Herforth Hansen og Otto Petersen. Det lykkedes mig at finde mig til rette i de nye omgivelser. Herforth Hansen tog mig venligt med til nogle store parfumefabrikker og prøvede således at lempe mig ind i kontrolarbejdets mysterier. Jeg fik herved stor sympati for ham, og det gjaldt også Otto Petersen, som var en venlig og behagelig mand.

I Zise 1987:2 har E.V. Petersen berettet om sin tjeneste til Den Anden Verdenskrigs afslutning i 1945. Da han pr. 1. november 1943 blev forflyttet fra Gråsten Toldkammer til Gedser Toldkammer og Gedser-Warnemünde-ruten, kom tjenesten til at rumme flere dramatiske episoder. Der var mineudlægninger klods op ad sejlrueten, og med dampfærgen Danmark sejlede han gennem vraggods, der formentlig stammede fra minesprængte skibe. Han oplevede luftbombardementet af Warnemünde 1. pinsedag 1944, ligesom en tur med den tyske dampfæge Mecklenburg gjorde et dybt indtryk. Det var fra Mecklenburg, de første tyske tropper blev landsat i Gedser den 9. april 1940. Færgen var malet pansergrå og var armeret med seks luftværnskanoner. På en tur til Warnemünde blev den angrebet af Royal Air Force, og E.V. Petersen skulle tilbage til Gedser med færgen. Der flød blod ned fra kanonerne, og kvæstede marinesoldater blev båret i land. Færgen var ramt mange steder, og skorstenene bar tydelige mærker. Det var vanskeligt at forrette toldtjeneste under de forhold og »Harald Jensens de små akkelejer« var med til at holde nervesystemet i ro. (Foto: Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg).

Privat fandt jeg et godt værelse på Frederiksberg, men drømmen om studentereksamen i forbindelse med arbejdet i Inspektoratet sank hurtigt i grus, eftersom kræfterne ikke slog til. Mit lønlige ønske var – bær over med mig – at blive præst. Det hele »krængede over« en mørk og kold vinteraften på tilbagevejen fra kursus, hvor en med-studerende påtog sig at sætte et solidt punktum for studierne med ordene: »Hvorfor fanden vil du være præst?« Det blev tæppefald for denne del af mine livsdrømme. Herefter forsøgte jeg at koncentrere mig helt om mit arbejde og min fremtid i toldtaten.

Sukker og chokolade

At skrive livserindringer er en vanskelig opgave, man vil så nødigt såre nogen – på den anden side bliver det hele så farveløst, om forsigtigheden streger for meget af teksten – og endelig er der også noget, der hedder årenes veneration forstået således, at man meget vel kan berette om en »fugtig« begivenhed uden at skade »navn og rygte«. Ud fra dette postulat drister jeg mig til at gå videre. Jeg gjorde tjeneste i parfumebeskatningen til nytår 1945 for derefter i hele året 1946 at være sat til tjeneste på sukkerraffinaderiet Phoenix ved Langebro. Arbejdet bestod i polarisering af sukkerprøver udtaget fra de mange sukkerskibe af overtoldbetjentene Harder og Christiansen. Det var dette sukkerraffinaderi, der blev bombet sønder og sammen af Royal Air Ford (fejlmanøvre) ved bombardementet af Shellhuset i København den 21. marts 1945. Det blev for mig et roligt »sukkerår« 1946.

Kommet helskindet ind i år 1947 blev jeg sat til tjeneste i chokoladebeskatningen, hvor jeg forblev til min forflyttelse til Haderslev Toldkammer den 1. september 1950. Inden jeg dog forlader Inspektoratet, vil jeg gerne fremhæve nogle gode kolleger i den daværende chokoladebeskatning som toldassistenterne Aage Rasmussen og Axel Ingemann Christensen (begge jurastuderende til irritation for overtoldinspektøren). Endvidere bør nævnes Niels Kjærbøl (ministersøn, etatsforeningsformand), Johs. Fich (vist senere chef i Næstved) og endelig Karl Hansen (Karl Komik). Sidstnævnte forlod beskatningen og endte ude i vejboderne i Amaliegade, men blev, så vidt jeg erindrer, førtidspensioneret efter en kontrovers med en kontrollør, hvem han slog oven i hovedet med et afrevet stoleben. På en (dengang velkendt) prøvesamlingsrejse til København »in schöne Monat Mai« traf jeg Karl i fine vægt, hvor han sad og var ved at fortolde damestrømper. Han så forbavset op på mig og udbrød: »Nej – er det dig, Petersen – du er jo blevet smuk – det klær dig sgu'«. Åh, disse minder, det er dog dem, der gi'r livet kuller.

Haderslev Toldkammer

Men nu til Sønderjylland, »Du skønne land med dal og bakker favre«, Haderslev, syd for Kongeåen, hvor jeg entrerede toldkammeret på Skibbrogade den 1. september 1950 og meldte mig til tjeneste hos toldforvalter R.R. Ohrt. Disse gode år fra 1950 til 1954 vil varme mine erindringer resten af min levetid. Herligt tolderliv med højroset tale og knaldende døre. Intet er så skønt som

at hidse sig op over småting, og den kunst mestrede vi på Haderslev Toldkammer takket være toldkontrollørerne Christensen (Kriller) og Steffen Hansen. Træk bare på smilebåndet – men skønt var det nu!

Arbejdet blev dog forsvarligt varetaget af gode kolleger som toldassistenterne E.K. Juhl, V.B. Rasmussen, Otto Lavetz Schytt, A.P. Aaskov, toldvagtimester Petersen og mange andre. Senere kom overtoldassistent Knud Lumby Hansen som et friskt pust fra Odense (kredsen om Jørsbo) og gav sit bidrag til det gode arbejdsklima (det var godt) og det gode kollegiale sammenhold. Det toldfaglige må træde lidt i baggrunden, om denne artikel skal nå frem til et punktum. Vejerbodsarbejdet og beskatningsarbejdet har aldrig rigtig kunnet forliges i vor gamle etat, og det var også stærkt mærkbart ved Haderslev Toldkammer på daværende tidspunkt. Dog blev der opnået mange gode kontrolresultater, og det kollegiale sammenhold bestod sin prøve – for nogles vedkommende endog som vennsforhold år frem i tiden. Med stor taknemmelighed vil jeg dog altid minde mine gode Haderslev-år.

Tolder i byen ved Storåen

Fra 1. maj 1954 blev jeg i ung alder udnævnt til overtoldassistent i Holstebro, byen ved Storåen. Måske var jeg for ivrig efter at avancere, og jeg var i øvrigt blevet advaret på forhånd, men konfrontationen med toldforvalter T.M. Nissen Hansen var ved at slå fødderne væk under mig, og da denne smukke maj måned nåede sit udløb, var glæden over min tidlige overassi-

stentudnævnelse for længst forsvundet på en blå sky i horisonten.

Nissen Hansen søgte og fik embedet som toldforvalter i Skive og afløstes af toldforvalter Thorvald Mikkelsen. Toldassistenterne V.J.N. Knudsen og Grønborg Petersen og jeg åndede lettede op. Det var som at stille barometret fra storm til stille vejr. Med Th. Mikkelsen fik jeg et fortrinligt samarbejde – og jeg ved ikke, om det var skæbnen eller mig selv, der spændte ben for min livslykke – men fra 1. december 1959 tiltrådte jeg stillingen som fungerende toldkontrollør i Herning efter V.R. Hardt. Jeg fortrød vist, men livet skal jo gå videre på trods af alle fejlgreb. Mit første møde med toldforvalter H.P. Jakobsen gav lidt uro i blodet, han virkede streng, men som tiden gik, opnåede jeg også med ham et godt samarbejde. Han værdsatte i høj grad gode, velskrevne koncepter. En dag uden væsentlige rettelser i koncepterne fra chefens side var en god og humørfyldt dag, der gav mod på at arbejde videre.

Med momsens ikrafttræden mandag den 3. juli 1967 skiftede kulisserne igen til ærgrelse for toldforvalter Jakobsen, der havde fulgt momsorienteringsmøderne med erhvervslivet med stor interesse, men som netop på dette skæringstidspunkt måtte træde tilbage ved 70 års grænsen. Selv de største ånder forløber sig, og toldforvalteren burde ikke have søgt Tolddepartementet om tilladelse til at fortsætte tjenesten. Afslaget kom ikke skriftligt, men i form af en telefonopringning fra en kontorfunktionær i departementet. Jeg erindrer, Jakobsen blev »rød i nakken«. Atter en »lille torn i kødet«. En lille trøst måske, at ridderkorset »på falde-

rebet« blev ombyttet med ridderkorset af I. grad.

Vicetoldinspektør

»Bladet i verden sig vender / som lykkespil / under usynlige hænder...«. Var det »usynlige hænder«, der førte toldforvalter i Nakskov Aron Bak Jensen tilbage til Herning som nyudnævnt chef for Herning Distriktstoldkammer? Det bliver aldrig besvaret, men dette varmhjertede menneske blev kun forundt ét år i embedet i Herning. Han var syg, da han kom (kredsløbssygdom), og døden slog til i efteråret 1968 samtidig med fremkomsten af det »store opslag« af nye højtklassificerede momsstillinger.

For mit vedkommende blev det en vicetoldinspektør-stilling og ikke – som lovet mig af Bak Jensen – en toldinspektør-stilling i administrationen, og som vicetoldinspektør fik jeg min bedste chef nogensinde i N.O. Søndergaard, som værdsatte min tjeneste, og hvis minde jeg vil holde i ære resten af mit liv.

Min afskedstale for N.O. Søndergaard den 30. december 1980, der blev påhørt af tolldirektør V.E. Parving, vicetolddirektør Kaj Elkrog og P. Søndergaard (fra Personalekontoret), blev mit Waterloo. Hjertet var med – men stemmen ikke – den brast! Ti dage derefter blev jeg kaldt over til den nye chef, Benny Rasmussen, og fik klar besked. Jeg var færdig som sektionsleder og skulle forsættes til anden tjene-

Fra indvielsen i april 1956 af det nye toldkammer på havnen i Odense. Niels Olaf Søndergaard ses som nr. to fra højre. (Foto: Told • Skat Museet).

ste. Det blev til førtidspensionering fra 30. september 1981 (60 år).

Her vil jeg lade tæppet falde for mine livserindringer i min gamle etat, som jeg trods alt holder af – og som gammel Herning-borger vil jeg gøre det med digterpræsten Steen Steensen Blichers slutningssentens fra romanen

Ak – hvor forandret!: «Tiden er foranderlig / - og forandrer os alle tillige!«

I. Ejner Viggo Petersen: »Grøn bag ørerne – og dog på en udpost!« En gammel fæstningsdrengs oplevelser i Toldvæsenet under II. verdenskrig. Zise 1987:2 s. 56-72.

Hjertesukket på Koldinghus

af Mikael Venge

Den oldenborgske kongerække fik sit karakteristiske knæk i 1523, da farbroder efterfulgte brodersøn, og Frederik i stedet for Hans kom til at alternere med den allerede påbegyndte række af Christian'er. Frederik I blev imidlertid konge så sent i livet, at han ikke var sindet at skifte kurs. Vi tillader os endnu en gang at citere Arild Huitfeldts geniale, temmelig respektløse karakteristik af Christian IV's oldefader, der »som en gammel høne nødig forlod sin rede på Gottorp«.

Det gav Frederik I's tiårige regering et særpræg, at monarken reelt residerede i udlandet, selv om Slesvig formelt var et gammelt dansk hertugdømme. Særpræget havde endvidere en række bivirkninger, af hvilke jeg her blot vil pege på to. Begge af en mere teknisk art. I en politisk stormfuld tidsalder, hvor riget var truet af ydre fjender, bondeoprør og det religiøse røre, der snart skulle omstyrte den magtfulde katolske kirke, fik forhandlingerne mellem kongen og rigsrådet en egen, fortættet spænding. Parterne stod ofte skarpt og uforsonligt over for hinanden. Forhandlingerne førtes for det meste skriftligt, idet kongens oplæg og senere hans svar dog blev oplæst af kansleren eller en anden, nær rådgiver foran det forsamlede råd.

En anonym, centralt placeret personlighed, antagelig Århusbispen Ove Bille, gemte nidkært indlæggene, både kongens og rådets, og fik dem indbudet som en protokol, ledsaget af forkla-

rende overskrifter og kommentarer. Det krævede, at Ove Bille sikrede sig kopier eller lånte teksterne, som hans sekretær dernæst skrev af, og en del indlæg gik man naturligvis glip af. Stort set ubrudt kan forhandlingerne på de såkaldte herredage dog følges igennem det meste af Frederik I's regeringstid. Protokollen ligger i dag i Rigsarkivet, men blev allerede i 1827 trykt i *Danske Magazin* med det mirakuløse resultat, at historikeren som noget i Danmarkshistorien ret enestående i årene 1523-1531, som protokollen dækker, kan sidde nærmest som en flue på væggen og følge magthavernes overvejelser og meningsudvekslinger. Intense og levende som utvivlsomt autentiske udtryk også for de mundtlige disputer, der udspandt sig mellem konge, regeringsejendomsfolk, bisper og andre af det danske riges mægtigste mænd i årene inden reformationen.

Den anden bivirkning af kongeskiftet fra nevø til onkel er en geografisk detalje. I senmiddelalderen gik grænsen mellem kongeriget og hertugdømmet langs Kolding å. Indtil 1523 skiltes umiddelbart syd for byen det kongerigske Koldinghus len fra det hertugelige Haderslev amt, mens den danske konge dog rådede over det sønderjyske Tørring len vest for Haderslev, der grænsede op til Kongeåen. Da de oprørske jyske råder den 13. marts 1523 – en måned efter Christian II's rådvilde Lillebæltfart – i stor spænding afventede hertugens komme i Kolding,

må de have passeret over Kolding bro og være redet hertugen og hans hær i møde syd for byen på hertugdømmets jord.¹ Da råderne dernæst ledsagede hertugen tilbage til Kolding, opstod den intrikate situation, at lensmanden, der endnu hylkede Christian II, opholdt sig hævet over byen på Koldinghus, hvor også de kongetro råder, anført af Mogens Gøye og Ove Bille, havde søgt tilflugt, mens hertugen og de oprørske råder holdt til nede i byen. Det kom dog ikke til krigshandlinger af nogen art. Hertugens veludrustede hær gjorde angiveligt et lammende indtryk på alle Christian II's tilhængere, og det var nok nærmest for et syns skyld, at de to fætre af slægten Rosenkrantz, Otte Holgersen, lensmand på Tørning, og Oluf Nielsen, lensmand på Koldinghus, forhandlede sig til hver sin tre ugers våbenstilstand.²

Kolding som rigets centrum

Ironisk nok blev grænsen først virkelig mærkbar, da Frederik I som enehertug efter Christian II's fald overtog også de kongelige dele af hertugdømmerne. De nu lykkeligt forenede hertugdømmer stod pludselig som en samlet stat over for kongeriget. Kolding var virkelig blevet en grænseby, som det kom til udtryk umiddelbart efter Frederik I's død den 10. april 1533, da rigsrådet i panik gav sig til at befæste byen mod syd.³ Indtil da markeredes grænsen kun af toldstedet, hvor Kolding blev en indbringende station på stuedrivernes vej, og der kendes næppe andre eksempler end dette ene på, at man betragtede grænsen til hertugdømmerne med militære øjne. Befæstningen

kan følgelig kun stamme fra det korte, kongeløse tidsrum, da rigsrådet også lod spærre færgefarten fra Fyn og Lolland. En art fortifikatorisk afskedssalut fra rådets katolske majoritet til den afdøde konge. Et år senere tvang Grevefejdens udbrud råderne til at vende på den berømte tallerken og acceptere den tronkandidat, den lutherske Christian III, man for alt i verden ville undgå, hvorpå Koldings mur mod syd ikke længere var aktuel.

Koldinghus havde i hele Frederik I's regeringstid spillet en vigtig rolle som nærmeste kongeslot på kongerigsk jord. Betydningen sås straks af, at Frederik I omgående skilte sig af med de to omtalte fætre, der blev forflyttet til forleninger i det østlige Danmark. På det sønderjyske Tørning indsattes en holstensk amtmand og på Koldinghus Oluf Nielsens fætter, Holger Holgersen, også af slægten Rosenkrantz og halvbroder til Otte Holgersen. Den nye lensmand tilhørte altså samme kreds, men med en holstensk moder var Holger Holgersen nok et attraktivt alternativ som slotsforvalter til den rent danske fætter, set gennem den nye konges briller, når den gamle høne nu var tvunget til undertiden at residere i kongeriget. Desuden indtraf en afgørende ændring ved, at forleningsformen skiftede, idet Oluf Nielsen fik familiens pantenum med sig til sin nye forlening på Sjælland.

Dermed kunne Frederik I disponere frit over Koldinghus, som det tydeligt lå ham på sinde. I vinteren 1524-25 fik Koldinghus sin debut som regeringscentrum, da den store kroningsskat på 100.000 gylden, udskrevet af biskopper, lensmænd, sognekirker, købstæder og

Foto: A. Kernwein, i Kolding Stadsarkiv.

selvfølgelig bønderne, blev indbetalt her. Meningen var tydeligt, at pengene hurtigst muligt skulle ekspederes videre til Gottorp, men at skatten dog formelt var oppebåret i kongeriget.⁴

Hermed er scenen sat til Frederik I's hjertesuk, som titlen lagde op til. Det kongelige hjertesuk ytrede af monarken på Koldinghus i begyndelsen af maj 1525 og lød i al sin enkelthed: »at man altid var almuen mægtig«.⁵ Måske en talemåde i senmiddelalderen, i hvert fald et træffende udtryk for magthaverenes ønsketænkning til alle tider. Den umiddelbare anledning til hjertesukket var ønsket om at fastsætte en permanent garnison af lejetropper, der kunne tugte de uregerlige bønder. Det ytrede i endnu en af mange, højspændte situationer under Frederik I's tiårige styre.

I begyndelsen af april var Søren Norby landet i Skåne, hvor bønderne – men dog ikke Malmøborgerne eller de andre købstæder – straks havde sluttet sig til ham. Den 8. april besejrede han den skånske adels opbud og indledte en belejring af Helsingborg, men 28. april vandt Frederik I's holstenske feltherre, Johan Rantzau, der i al hast var sendt til Skåne med en hob hvervede ryttere og landsknægte, en afgørende sejr ved Lund over hr. Sørens styrker i et af de blodigste slag i nordisk senmiddelalder. Det var om dette slag, at indskriften i Lunds domkirke lød: »Herover monne de skånske kvinder vel klage«. Modsæt har jubelen i den kongelige lejr været stor. Hele det nyetablerede dynastis europæiske prestige stod på spil, og den tjenstivrige Johan Rantzau sendte naturligvis fra selve slagmarken en kurér ekspres til Gottorp, hvorfra kongen den 3. maj kunne

afsende en triumferende bulletin om sejren til sine tyske forbundsfæller.⁶

Frederik I ankom altså til Kolding nærmest som triumfator, men vogtede sig vel for at lade sit gode humør skinne igennem over for rigsrådet. Tværtimod blev rådet modtaget med en brandtale, en oratorisk udladning tilsat bidende ironi og vredesudbrud, der skubbede ansvaret for Danmarks fallit, dets militære og finansielle uformåen, som Søren Norby-oprøret ubarmhertigt havde stillet til skue, over på rådet og adelen.⁷ Som kontrast fremhævede kongen sin egen og hertugdømmernes indsats.

Hver vil efter sin egen vilje og profit handle og regere

Interessante er kongens bemærkninger om beskatningen af de slesvig-holstenske bønder.

I Danmark havde det nye styre i 1523 udskrevet en sølvskat af bønderne foruden en omfattende, ekstraordinær beskatning af de privilegerede stænder, fulgt i 1524 af den endnu mere omfattende kroningsskat, de 100.000 gylden, som indbefattede en beskatning af Norge. I hertugdømmerne faldt beskatningen meget karakteristisk for det særegne statslegeme i tre afdelinger. Først havde den daværende hertug Frederik, straks han modtog de oprørske rådets tilbud, opkrævet en formueskat på 3 % af sin del af hertugdømmerne, dernæst en brandskat af den kongelige del under hærens fremrykning samt endelig en skat på to gylden af hver bonde, »som tilhørte prælaterne og adelen«. Det magtfulde, holstenske ridderskab insisterede på, at

dets godser blev holdt uden for den fyrstelige deling af hertugdømmerne, der altså i virkeligheden bestod af tre dele før 1523.

Beskatningen af Danmark og hertugdømmerne foregik øjensynligt ganske parallelt, men med den forskel, at skatterne i Danmark indløb trægt eller helt udeblev, samt at bekæmpelsen af den nærmest permanente bondeuro krævede opretholdelse af kostbare lejetropper, som kun kunne finansieres ved nye skatter. Ikke mindst heraf Frederik I's hjertesuk, som netop ymtes ved forslaget om at installere en art besættelsestropper i kongeriget for at holde almuen i skak.

Synet på bønderne som de lydige undersåtter og pligtro skatteydere var et ideal, konge og rigsråd delte, men når bondeuroen skulle forklares, stillede kongen sig mere forstående og mindre fordømmende an end rådet, der udelukkende tilskrev bøndernes opsætsighed skalkes og forræderes virksomhed, altså propaganda og agitation fra den fordrevne Christian II og hans tilhængere. Kongen pegede derimod lidt overraskende på de privilegerede stænders overgreb mod bønderne. »Hver vil efter sin egen vilje og profit handle og regere«, hedder det med tydelig adresse til de mest forbenede junkertyper blandt råderne og adelen. »Derover bliver de arme (bønder) overfaldne og uforrettede (= undertrykt), beskattede og plagede, og så gives dem årsag til at opsætte dem imod adelen og herskabet«, lød det skarpt fra monarken. Beskatte skal her forstås generelt om de afgifter, bønderne afpressedes af godsejerne. Måske også om beskatningen i de mange pantelen, hvor lens-

manden inddrev skatten for egen regning.

Et af 1520'ernes brændbare, politiske stridsemner var netop den voksende spænding mellem bønder og herremænd. Med et af brandtalens mange agitatoriske udtryk valgte kongen her trods alt at bevidne bønderne en smule sympati, da han gengav almuens klager over, »at de hellere ville føre en spån end Kgl. Maj.s breve ind i riget!« Det folkelige udtryk overrasker lidt i monarkens mund, men har åbenbart været en gængs talemåde. En spån var en pind, der anvendtes til omrøring i en gryde, altså noget yderst jævnt og nærmest foragteligt. Meningen er tydeligt nok, at uretfærdigt behandlede bønder vel kunne få medhold, når de drog ned til Gottorp og klagede deres nød, men at det forløsende kongebrev forblev virkningsløst. Frederik I skyndte sig at komme den implicitte kritik af, at han ikke residerede i riget og så at sige regerede Danmark indefra, i forkøbet med en hvas bemærkning om, at når natholdene slap op – den ordning, at lensmænd og købstæder havde pligt til at forsørge det omrejsende kongehof – måtte kongen »ligge og tære på sin pung«. Frederik I var åbenlyst ikke nem at stille tilpas, når han højst ugerne forlod sin kære rede.

Hjertesukkets ophavsmand

Nået så vidt i analysen af det kongelige hjertesuk, nødes vi til en hurtig koven- ding. Den kritiske læser vil måske være studset over, at Frederik I sukkede og holdt brandtaler på dansk. Det var heller ikke tilfældet. Hjertesukket blev formentlig ytret på Koldinghus, men ken-

des fra en mere ydmyg adresse, og den præcise formulering stammer heller ikke fra monarken selv. Her giver rigsrådets svar bedre besked. Rådet forhandlede ikke direkte med kongen, som blot lod sin brandtale meddele til råderne, der var forsamlede i Koldings gråbrødrekloster nede i byen. Det gamle gråbrødrekloster blev nedrevet efter reformationen, men lå centralt ned mod åen og broen på hjørnet af Munkegade og Klostergade. Uofficielt fungerede de store byklostre af tiggermunkeordenerne som hoteller for rigets mægtigste, og Frederik I har sikkert selv været indkvarteret her under sit første besøg i Kolding som tronkandidat i marts 1523, da slotsporten endnu blev lukket for ham.

Vi erfarer endvidere, at brandtalen blev meddelt »mundtligt og skriftligt« fredag den 5. maj, men uden at det oplyses af hvem. Mon ikke rådet ville have nævnt budbringeren, hvis det var kansler Claus Gjordsen i egen person? Det anføres pligtskyldigst under de andre herredage, men altså ikke i Kolding. Brandtalen adskiller sig desuden så dramatisk fra de mange kongelige oplæg på herredagene, at det var nærliggende at forestille sig en anden ophavsmand end den korrekte, men knastørre kansler. Claus Gjordsen havde hele vinteren opholdt sig på Koldinghus, hvor han forestod oppebørslen af kroningsskatten, men under herredagen i maj omtales han lidt påfaldende ikke. Måske har han hvilet ud på sit gods Solvig ved Tønder. Derimod havde kongen hos sig den unge, ambitiøse kancellisekretær Johan Friis, der syv år senere efterfulgte Claus Gjordsen og forblev kansler under

Christian III og Frederik II. Johan Friis er kendt som ophavsmanden til en anden, skarptskåret brandtale, klageskriftet mod biskopperne, der blev foredraget på reformationsrigsdagen i København i 1536. Kan brandtalen i Kolding have været hans svendestykke? Imod denne hypotese taler det i hvert fald ikke, at Johan Friis netop under herredagen i Kolding den 11. maj fik overdraget et fedt kanonikat ved Lunds domkirke, som kan oversættes til en klækkelig lønforhøjelse.⁸

Uanset ophavsmanden må brandtalen have været forberedt i god tid, når den kunne fyres af allerede den 5. maj, umiddelbart efter kongens ankomst til Kolding. I øvrigt havde Frederik I også været i Kolding to måneder tidligere på vej til en planlagt herredag i Odense, hvor hertuginde Sofie skulle have været kronet som Danmarks dronning. I brandtalen indgik heftige beklagelser over, at der ikke var råd til at holde den unge dronning, hendes jomfruer og fruerstue stateligt »med klæder og anden nødtørft«, hvilket kan have været grunden til, at dronningen ikke blev kronet sammen med sin ægtemage i Vor Frue kirke i København den 7. august 1524. Herredagen i Odense, som der allerede var truffet store anstalter til, blev imidlertid aflyst som følge af det skånske oprør, og først da Johan Rantzau jernnæve havde talt, indfandt monarken sig modvilligt til det hastigt arrangerede møde i Kolding, hvor den inspirerede brandtale blev holdt. Dronning Sofies kroning, der tydeligt indgik i det finansielle slagsmål mellem konge og råd, fandt omsider sted i København i sommeren 1525.

Danske kraftpræstationer

Til sidst en lille gåde af mere kuriøs art. Som oratorisk præstation er brandtalen bemærkelsesværdig ved at rumme en historisk argumentation. Den ukendte orator, som vi altså forestiller os var den unge kancellisekretær Johan Friis, foredrog også disse, nærmest shakespeareske linier for de forsamlede rigsråder: »Og er klageligt, ynkeligt og erbarmeligt at høre, at sligt et kongerige, som er berømt og agtet lige med de mægtigste udi al kristendom, hvilket (kongerige) og tilforn Rom og alt Volland og England med egen vold og magt hafver undertvunget, som man finder i gamle krøniker og historier...«. Der fortsættes med en mere præcis, men knap så bemærkelsesværdig henvisning til, at Danmark i nyeste tid tre gange – både under Christian I, Hans og Christian II – havde erobret Sverige.

Brandtalens omtale af danske kraftpræstationer tidligere i historien kan derimod undre. Der sigtes tydeligt til bestemte, historiske begivenheder, men hvilke? England forstår vi. Vikingetidens herskere som Svend Tveskæg og Knud den Store kendte man selvfølgelig fra Saxos historieværk. Derimod lyder Rom og Volland (det »vælske« land, Italien) umiddelbart besynderligt. Kimbrerne og teutonerne kan der ikke menes, da Rom udtrykkeligt omtales som erobret. At pavens hovedstad vitterligt to år senere blev erobret og plyndret af kejser Karl V's lejetropper under »Sacco di Roma«, kunne end ikke Johan Friis forudse. Derimod hedder det i Rydårbogen fra klostret ved Flensborg fjord, at langobarderne i året

687 udgik af Danmark i sagnkongen Sinos regeringstid efter en hungersnød, og at »de vandt alle lande indtil Rom«. Også hos Saxo refereres ganske kort til langobarderne, som her drager af lande under en kong Snie og efter mange sejre slår sig ned i Italien.

Ikke nogen overbevisende løsning på den lille gåde, men dog en plausibel forklaring på, at brandtalen i polemikkens hede kunne påberåbe sig en dansk erobring af Rom. Vi mindes også den senere kansler Johan Friis, som i sin velmagt fik sat vælske gavle på Hesselagergård, og som i sin alderdom pristest for sine evner til at »repetere og fortælle de gamle historier både af vore danske og udenlandske krøniker«.⁹ Johan Friis var som noget ganske usædvanligt for en adelig dreng af sine forældre blevet sat i Morten Børups berømte skole i Århus og havde fortsat sine studier ved universitetet i Köln. Han har utvivlsomt været en knivskarp begavelse, men også belæst og kultiveret. Den historiske argumentation ligner hans fingeraftryk, og vi vover at betegne hjertesukket på Koldinghus som hans politiske debut.

1. Se Mikael Venge: Christian 2.s fald. Odense 1972, s. 161 og samme: Når vinden føjer sig. Odense 1977, s. 31.

2. Oluf Nielsens våbenstilstand omtales i C.F. Allen: Breve og Aktstykker. Kbh. 1854, s. 49, Otte Holgersens i A. Heise: Familien Rosenkrantz's Historie II. Kbh. 1882, Diplomatarium, s. 56, jf. s. 58. At bryde sin ed var naturligvis altid et betænkeligt skridt. Når nogle lensmænd og råder tøvede længere end andre, kan det hænge sammen med, at de havde godser i det østlige Danmark, som de frygtede ville blive plyndret, hvis de svig-

tede Christian II's sag. At frygten var velbegrundet ses af den skæbne, der overgik den deserterede Roskildebisps bispegård og avlsgården Bistrup uden for Roskilde.

3. Vivi Jensen: Byens Grave. Skalk 1975 nr. 3, s. 12-15. Vivi Jensen gættede på situationen i marts 1523 eller Grevefejdens udbrud i maj 1534 som anledning til befæstningen.

4. Her må henvises til min fremstilling i Dansk Skattehistorie I. Kbh. 2002 og antologien Konge og samfund – kirke og folk, redigeret af Per Ingesman (under udgivelse).

5. Nye Danske Magazin V, 1827, s. 35.

6. Se herom senest Lars J. Larsson: Sören

Norby och Östersjöpolitiken. Lund 1986, s. 130-142.

7. Nye Danske Magazin V, s. 30-40, rådets svar s. 40-49 og et nyt svar s. 50-51 på kongens nye »fremsætninger og artikler«, fremført »i går«, som ikke bringes i protokollen. Til forhandlingerne i Kolding følger sig endelig en fortegnelse over prælaters og adels rostjeneste s. 51-54 samt rigsrådets instruktion til forhandlingerne i Lübeck om et forlig med Christian II s. 81-84.

8. K. Erslev og W. Møllerup: Kong Frederik I's danske Registranter. Kbh. 1879, s. 66.

9. C.F. Wegener: Anders Sørensen Vedel. Uden år (Kbh. 1847), s. 55.

Skatter og inflation

af Haakon Bennike Madsen

Igennem de sidste par århundreder har inflation været krigens sikre følgesvend. Danmark oplevede for alvor dette, da landet i 1807 blev inddraget i den europæiske storkrig ved briternes bombardement af København i begyndelsen af september med efterfølgende udlevering af vor krigsflåde. Vi blev tvunget over på Napoleons side, og Frederik 6. holdt fast ved denne ødelæggende alliance med Frankrig med det resultat, at vi ved freden i Kiel i januar 1814 mistede Norge til den svenske konge efter 434 års forening med Danmark. Vi måtte tiltræde fastlandsspærringen, aftalt mellem Frankrig og Rusland ved freden i Tilsit i 1807.

Økonomisk og finansielt satte krigen dybe spor. Landbruget havde gode tider under krigen. Men ellers fik krigen med briterne aldeles ødelæggende følger. Vore fjender nåede at lægge beslag på ca. 1.400 handelsskibe. Den storhandel med især østasiatiske kolonialvarer, som Danmark havde lukreret af i de forudgående årtier – den florissante handelsperiode – ophørte og kom ikke tilbage igen efter krigen. Adskillige af de store handelshuse fallerede. Forbindelsen med Norge vanskeliggjordes. De indtægter, den lukrative udenrigshandel havde givet Danmark, udeblev, samtidig med at udgifterne til krigsførelsen voksede kraftigt.

Krigens finansiering

Krigen 1807-1814 finansieredes ved lån, seddeludstedelse og skatter. *Lån*

har været et meget anvendt finansieringsmiddel under krigsforhold. Det gælder også under krigen 1807-1814, hvor der blev optaget adskillige både inden- og udenlandske statslån.¹ Den overvejende del af lånene var indenlandske statspapirlån i obligationer eller forskellige former for repræsentativer. I adskillige tilfælde optoges lånene med det formål at fremme inddragelsen af den store mængde af udstedte pengesedler. Man gik ud fra, at en formindsket seddelmængde ville hæve sedlernes værdi i forhold til sølv. En bestemt form for statslån bør nævnes; det var de såkaldte *konsignable statsfonds* fra 1809.² De kunne konsignerer, dvs. bindes for et kortere eller længere antal år, hvilket gav obligationsejerne mulighed for – under visse betingelser – at få tildelt en række rettigheder, f.eks. tildeling af dansk statsborgerskab eller meddelelse af adelige rettigheder. I årene 1809-1811 blev der også udskrevet faktiske tvangslån hos de store københavnske handelshuse, der efter standsningen af storhandelen havde ledige midler til disposition, som de kunne anvende til at gå ind i pengeforretninger.³

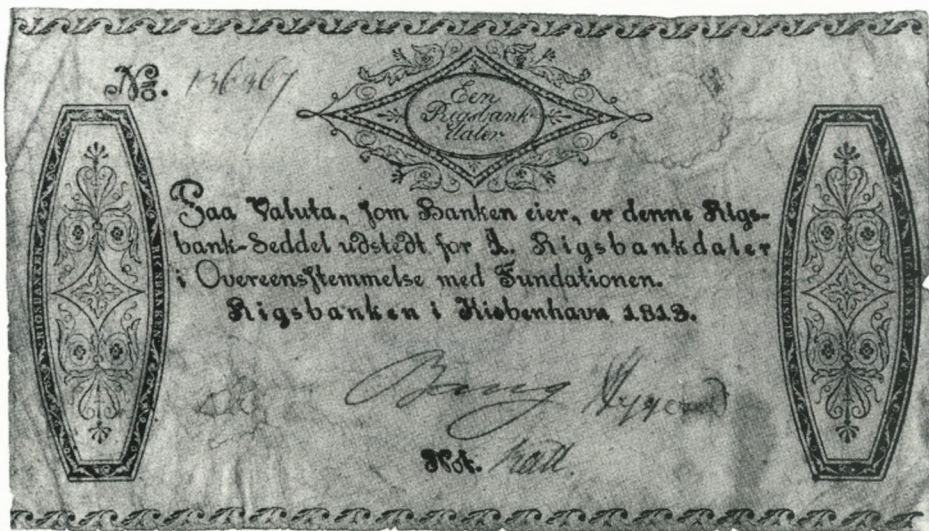
Efterhånden som krigen skred frem, blev det stadigt vanskeligere at afdrage de i udlandet optagne lån; disse måtte forlænges (prolongeres) med tilbud om højere rente, provision eller med forskellige former for sikkerhed. I årene 1811 og 1812 standsede man i en hel del tilfælde betalingen af udenlandske lån.

Seddeludstedelse. Ved krigsudbruddet i 1807 havde staten igennem en længere årrække haft den faktiske ledelse af landets pengevesen. Den i datiden seddeludstedende bank, Kurantbanken, der var begyndt som en privat bank i 1736, blev i 1773 overtaget af staten. Men allerede i 1757 var bankens pligt til på anfordring at indløse sine sedler med sølv blevet suspenderet. Efter statsovertagelsen fik staten mulighed for at udstede uindløselige sedler, hvilket den benyttede sig af. Da Ernst Schimmelmann i 1784 blev finansminister, udnyttede han statens »seddelrettigheder« finanspolitisk. Frem for at dække statens udgifter ved skatter søgte han hjælp i en øget seddeludstedelse. Man var af den opfattelse, at bønderne pga. de igangværende landboreformer måtte skånes for omfattende skattepålæg. Eftertiden har fundet denne lemfældige finanspolitik uansvarlig;

ikke mindst i 1790'erne var der gode muligheder for, at staten kunne skære sig en del af kagen.⁴

Schimmelmanns finanspolitik medførte i årene indtil 1807 en *mild inflation*, som ikke fik større virkning på kursforholdet mellem sedler og sølv (kurantsedlen og speciedalere) takket være periodens omfattende udenrigshandel. Mens kursen igennem længere tid havde ligget på 125 (125 kurantdalere for 100 speciedalere i sølv), steg den langsomt til 140-150.⁵

Krigsudbruddet i september 1807 øgede kraftigt udstedelsen af pengesedler: 10-11 mio. kurantdalere inden for krigens første otte måneder. Mærkværdigvis havde det ikke nogen større indflydelse på seddelkursen, idet salget af de omfattende varelagre, der var tilstede ved krigens udbrud, lagde beslag på mange omsætningsmidler.

Rigsbankdalerseddel fra 1813

Men efterhånden som varelagrene tømtes, samtidig med at den tidligere så indbringende udenrigshandel op- hørte, kunne en forringelse af kursen ikke undgås. Jo mere seddelkursen sank, desto større beløb i sedler be- høvede statskassen for at dække sine udgifter. I året 1807 udgjorde den cir- kulerende seddelmasse 27 mio. kurant- dalere. I slutningen af 1812 var den ste- get til 142 mio. kurantdalere og forskel- lige slags statspapirer. I 1809 skulle der 400 rdl. kurant til at opveje 100 sølv- specier, året efter, 1810, var det tilsva- rende beløb 600 rdl. kurant, 1811 850 og i efteråret 1812 op til 1760.⁶

Man troede i datiden, at pengesed- lernes værdi beroede på seddelbankens sølvfond. Svandt dette ind, forringedes pengesedlernes værdi. Denne opfattelse var afgørende for valget af foranstalt- ningerne for at dæmme op for kursfal- det. Man måtte komme »agiotagen« – spekulation i sedlernes kurs over for sølv – til livs. I 1811-1812 forsøgte man sig med en art »valutacentral« (David Amsel Meyer); men resultaterne var små. På dette tidspunkt dæmrede det for nogle, at den primære årsag til det store kursfald var den stadig stigende mængde af pengesedler og andre pen- gerepræsentativer i forbindelse med en samtidig nedgang i nationalproduktet.

Den grasserende inflation skabte skel i det danske samfund. Alle de ind- tægter og al den formue, der bestod i fast ejendom, i varer eller i andre værdis- genstande, voksede i takt med prisstig- ningerne. Derimod formindskedes kraftigt værdien af de indtægter og den formue, der bestod i penge. De, der producerede varer eller tjenesteydelser (landmænd, handlende, håndværkere)

samt husejere blev rigere, mens kredi- torer, lønmodtagere og pensionister blev fattigere.⁷

Skillemøntsedler. Det var ikke alene staten, der udstedte pengesedler. Perio- den 1807-1814 rummer eksempler på, at også private personer fabrikerede pen- gesedler. Det drejer sig om næringsdri- vende, der udstedte trykte eller hånd- skrevne anvisninger på mindre beløb (8, 16, 24, 32 eller 48 skilling). Baggrun- den for denne trafik var manglen på småpenge, især i områderne vest for Storebælt. Klingende mønt – skille- mønt i kobber – blev hamstret, gemt bort og ikke givet ud igen. De hand- lende havde derfor vanskeligt ved at give kunderne tilbage på rigsdalersed- ler, hvorfor de udstedte kreditbeviser uden modtagernavn, beviser, som kun- ne bruges til at købe varer for.⁸

Også Grosserersocietetet i Køben- havn udstedte – efter tilladelse fra sta- ten – pengesedler (komitèsedler) i 1806 og 1814.

Skatter

Det er betegnende, at fortidens ordi- nære statsskatter blev udskrevet med samme beløb år efter år over en længe- re periode. Det er umiddelbart indly- sende, at dette ikke lader sig gøre under inflationsforhold. Det vil være nødvendigt at sikre, at skatteprovenuet beholder sin »indre værdi«. Med andre ord: provenuet skal inflationssikres.

De *vigtigste skatter* på landet omkring år 1800 var de gamle på hartkornet hvilende afgifter, hvoraf den ældste har aner helt tilbage til 1662. I købstæderne var den vigtigste ordinære statsskat i perioden 1694-1802 konsumtionen.

1759
 1800
 1801
 1802
 1803
 1804
 1805
 1806
 1807
 1808
 1809
 1810
 1811
 1812
 1813
 1814
 1815
 1816
 1817
 1818
 1819
 1820
 1821
 1822
 1823
 1824
 1825
 1826
 1827
 1828
 1829
 1830
 1831
 1832
 1833
 1834
 1835
 1836
 1837
 1838
 1839
 1840
 1841
 1842
 1843
 1844
 1845
 1846
 1847
 1848
 1849
 1850
 1851
 1852
 1853
 1854
 1855
 1856
 1857
 1858
 1859
 1860
 1861
 1862
 1863
 1864
 1865
 1866
 1867
 1868
 1869
 1870
 1871
 1872
 1873
 1874
 1875
 1876
 1877
 1878
 1879
 1880
 1881
 1882
 1883
 1884
 1885
 1886
 1887
 1888
 1889
 1890
 1891
 1892
 1893
 1894
 1895
 1896
 1897
 1898
 1899
 1900
 1901
 1902
 1903
 1904
 1905
 1906
 1907
 1908
 1909
 1910
 1911
 1912
 1913
 1914
 1915
 1916
 1917
 1918
 1919
 1920
 1921
 1922
 1923
 1924
 1925
 1926
 1927
 1928
 1929
 1930
 1931
 1932
 1933
 1934
 1935
 1936
 1937
 1938
 1939
 1940
 1941
 1942
 1943
 1944
 1945
 1946
 1947
 1948
 1949
 1950
 1951
 1952
 1953
 1954
 1955
 1956
 1957
 1958
 1959
 1960
 1961
 1962
 1963
 1964
 1965
 1966
 1967
 1968
 1969
 1970
 1971
 1972
 1973
 1974
 1975
 1976
 1977
 1978
 1979
 1980
 1981
 1982
 1983
 1984
 1985
 1986
 1987
 1988
 1989
 1990
 1991
 1992
 1993
 1994
 1995
 1996
 1997
 1998
 1999
 2000

Den 1. oktober 1802 indførtes en ny skat på både land- og bybefolkning. Det var skatten på besiddelse, nytte og brug af faste ejendomme. På landet var skatten lignet på pengeværdien af en tønne land eller en tønne hartkorn – et vidnesbyrd om pengeøkonomiens større betydning, i købstæderne var skatten lignet på boligareal / assuranceværdi. Det var første gang siden 1694, at købstæderne fik pålagt en direkte skat.

Inflationssikring af skatterne

Der anvendtes i perioden 1800-1813 forskellige måder at inflationssikre skatten på. Det første forsøg på at inflationssikre skatter og afgifter kom i året 1803. Det skete ved at *forhøje satserne* på en hel række skatter og afgifter, de fleste med $\frac{1}{8}$, den nye besiddelses-, nytte- og brugsskat af 1802 med $\frac{1}{4}$. Forhøjelserne skulle tilfalde det nyoprettede Skatkammerfond, der skulle skaffe midler »til bestridelse af udgifter i ekstraordinære tilfælde af rustninger til lands eller til søs til fædrelandets betryggelse«. Dette formål skulle gennemføres, uden at den ordinære statsgæld forøgedes.

Denne fremgangsmåde: at skaffe forøgede skattemidler ved procentvis forhøjelse af en række bestående skatter og afgifter, anvendtes i perioden 1803-1809 (1803, 1806, 1808 og 1809) fire gange for jordskatternes vedkommende og to gange for bygningsskatternes vedkommende. De fire forhøjelser af jordskatterne udgjorde i året 1809 162,5 % alene af besiddelses-, nytte- og brugsskattens oprindelige beløb. Denne i og for sig moderate anvendelse af forhøjelsesmetoden

kunne imidlertid ikke følge med inflationen i 1809. Man var formentlig nu klar over, at den fulgte fremgangsmåde med at forhøje satserne på bestående skatter og afgifter havde spillet fallit.

Den ekstraordinære finanskommision af 1787 foreslog i 1809 en kombineret indkomst- og formueskat. Forslaget resulterede året efter i to love: en om udskrivning af en indkomstskat, der skulle strække sig over otte år, en anden om en afgift på faste ejendomme, når disse skiftede ejer ved arv eller salg. Indkomstskatten skulle udredes med en fast procent (4 %) og var således egnet til at følge med den stigende kurs på pengesedlerne. Indkomstskatten var ikke nogen succes. Allerede året efter blev den opgivet mht. indtægter, der stammede fra bondebrug.⁹ Den blev helt opgivet i 1815.

Året efter, i 1811, blev der gjort et nyt – utvivlsomt mere effektivt – forsøg på at inflationssikre besiddelses-, nytte- og brugsskatten. I indledningen til forordningen af 6. juni står, at »skatten nu skulle påbydes på en sådan måde, at den stedse kan stå i et rigtigt forhold til landmandens indtægter og hvad han derefter kan tåle«. Det skete ved, at den samlede sum af de fire forhøjelser i nævnte skat omregnedes til kornværdi, der igen blev konverteret til penge på grundlag af kapitelstaksterne fra det foregående år. Den rentekammerkommitterede Chr. Rothe udtrykte det således: »altså til en altid til øjeblikket svarende valuta«.¹⁰

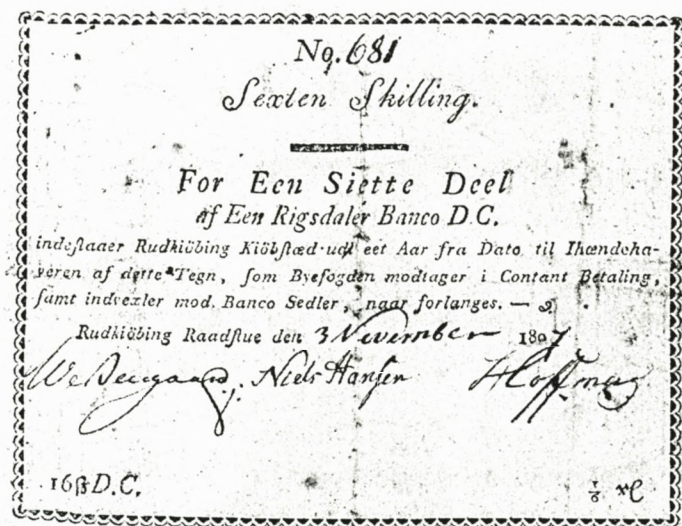
Samtidig besluttedes det, at de ekstraordinære leverancer af korn og fourage til kongelig tjeneste skulle

betales til dagsprisen. I krigsårene efter 1807 blev der til levering in natura udskrevet betydelige kvanta af korn og fourage til forsyning af hær og flåde samt Norge. Der blev ydet betaling for disse leverancer, men prisen fastsattes af statsmagten og kom efterhånden som følge af inflationen til at ligge en god del under dagsprisen.

Det kvantum korn, der krævedes til omregning af værdien af de fire forhøjelser i 1803, 1806, 1808 og 1809 og for at yde betaling efter dagsprisen for leverancerne af korn og fourage, blev sat til 280.000 tønder rug og 280.000 byg. Når man ved omregningen til penge af disse kornkvanta anvendte kapitelstaksten fra året før, skyldtes det, at de ekstraordinære kornskatter blev udskrevet før offentliggørelsen af kapitelstaksten. Da der var tale om stadigt stigende kornpriserne, var den anvendte fremgangsmåde til fordel for bønderne.

To år senere, i 1813, omsattes de resterende på hartkornet hvilende skatter til kornværdi. Det drejede sig om den oprindelige jord- og tiendeafgift af 1802 og de såkaldte »gamle« hartkornsskatter. Jord- og tiendeafgiften omsattes til 26.000 tønder rug og 26.000 tønder byg, som tillagdes 1811-forhøjelsesafgiften – altså i alt 306.000 tønder af hver af de to kornsorter. Disse kornkvanta blev omregnet til penge efter middeltallet af de foregående års landdepriser.

De »gamle« hartkornsskatter bestod først og fremmest af matrikelskatten, påbudt ved forordningen af 26. november 1746, men den gik i sin oprindelse helt tilbage til 1662. Til de gamle hartkornsskatter hørte også de årligt udskrevne kornskatter samt fem småskatter, væsentlig fra sidste halvdel af 1700-årene. Disse syv på hartkornet hvilende statsskatter konverteredes til 1811-værdien af 112.000 tønder rug og

Privat småpengesedel, udstedt af Rudkøbing Rådstue 1807.

No. 24

16 Skilling danfsh

I Mangel af Skillemynt gives
dette egenhændig underfkravne Bevis.
For few Stykker kan paa For-
langende modtages Een Rigsda-
ler D. C. hos Udftæderen i Odense.

Søren Hempel
1809.

Skillemøntseddell fra
1809, udstedt af redak-
tør Søren Hempel,
Odense.

112.000 tønder byg, som blev omregnet til penge.

I året 1812 udskev man en *ildstedsskat*, der i købstæderne blev lig-
net på de opvarmede boligrums kubik-
mål, på landet i forhold til gårdenes
jordtillæg. Også den omregnede til
kornværdi.

Pengereformen 5. januar 1813

I sommeren 1812 udarbejdede finans-
minister Ernst Schimmelmänn i dybe-
ste hemmelighed en ny plan til be-
kæmpelse af den grasserende inflation.
Planen blev sat til behandling i Finans-
kollegiet, stadigvæk i dybeste hemme-
lighed, men må primært betragtes som
Schimmelmännns værk.

Den 5. januar 1813 kom så forord-
ning om forandring i pengevæsenet for
kongerigerne Danmark og Norge samt
hertugdømmerne Slesvig og Holsten,
af nogle kaldt statsbankerotten. Kort

fortalt var indholdet af pengereformen
1813 følgende: med ét slag ophævedes
alle banker og erstattedes af én seddel-
udstedende bank, Rigsbanken. Alle på
kurant lydende pengesedler og repræ-
sentativer i øvrigt blev ombyttet med
en ny pengeseddell, rigsbankdaleren, i
forholdet: 6 kurantrigsdalere for én
rigsbankdaler – altså en seddelredukti-
on. Rigsbanksedlerne skulle cirkulere
såvel i kongerigerne Danmark og Nor-
ge som i hertugdømmerne Slesvig og
Holsten. Rigsbankdaleren (i sølv) blev
sænket i værdi således, at 1 rigsbank-
daler blev lig med $\frac{1}{2}$ rigsdaler species.
Pari blev kurs 200, dvs. 200 rigsbank-
dalere for 100 rigsdalere species. Der
blev sat et maksimum for seddeludste-
delsen på 46 mio. rigsbankdaler. Af
dette beløb skulle 15 mio. sættes til side
som et reservefond for staten (krigen
var ikke afsluttet endnu).

De nye sedlers værdi blev funderet
på en første prioritet på 6 % i alle rigets

ejendomme. Betalte man denne hæftelse, skulle det ske i rede sølv. Indtil dette skete, forrentedes hæftelsen med $6\frac{1}{2}$ %. Dette var en høj rente i datiden, hvorfor kongen også lovede lettelse i adskillige ældre skatter, »hvilket Vi har fundet nødvendigt, for at denne rente ej skal blive trykkende«. I forordningen af 9. juli 1813 § 10 bestemtes derfor, at der årligt i skatterne skulle godtgøres $\frac{5}{6}$ eller 5 mark pr. rigsbankdaler af det beløb, som renten ville havde udgjort, dersom denne afbetaling ikke var sket.

De nye rigsbankdalere skulle gradvis inddrages, indtil seddelkursen nåede pari: 200. Derefter skulle opkøbes sølv, indtil Rigsbankens sølvfond svarede til seddelomløbet. Indtil pariføringen var gennemført, fik sedlerne – udover det beløb, der stod på dem, den såkaldte navneværdi (N.V.) – en sølvværdi (S.V.), en seddelkurs i forhold til rede sølv (R.S.). Denne sølvværdikurs annonceredes to gange årligt: den 1. februar og den 1. august og skulle anvendes ved visse betalinger. Samtidig ordnedes gældsforholdet efter forslag fra Anders Sandøe Ørsted ved anvendelse af det såkaldte tidsprincip: fordringens værdi steg i takt med fordringens alder, således at en kreditor fik tilbagebetalt, hvad der svarede til sølvværdien af et ydet lån på det tidspunkt, hvor det blev ydet.

Som omtalt omfattede pengereformen Danmark og Norge samt Slesvig og Holsten. Imidlertid afviste de to hertugdømmer den nye rigsbankseddel, og sølv mønt blev det eneste lovlige betalingsmiddel her. Norge blev skilt fra Danmark i 1814 og havde ikke brug for en ny dansk pengeenhed. Det blev således kongeriget Danmark ale-

ne, der skulle gennemføre pariføringen.

Det gale pengeår

Hvordan reagerede menigmand på indholdet af forordningen af 5. januar 1813 – pengereformen? Alt tyder på, at man følte sig forvirret, komplet ude af stand til at forstå meningen med lovens bestemmelser, der jo var truffet i den dybeste hemmelighed. »Manden på gulvet« havde svært ved at forstå logikken i, at han skulle aflevere seks af de gamle kurantsedler for at få én rigsbankdalerseddel, som tilmed først ad åre ville blive det værd (i sølv), som stod på den.

De handlende, der omsatte »realiteter« – et yndet ord i datiden – følte, at de var nødt til prismæssigt at dække sig ind, hvilket fik statsmagten til at gribe ind med en priskontrol. Generelt kom priserne dog til at rette sig ind efter kursen på rigsbankdaleren.

Et ord, der blev brugt en hel del i året 1813, var »pengeforagt«; det dækkede over den kendsgerning, at man skyndte sig at slippe af med de pengesedler, man fik, byttede dem med »realiteter«.

Denne holdning kunne selvfølgelig ikke undgå at påvirke kursen (sølvværdikursen) på den nye rigsbankdaler. I januar 1813 havde den ligget på 285-290 (pari: 200), i februar holdt den sig på 286, men steg i løbet af marts til 330. Den fortsatte turen opad med 433 i april, hvorefter den sprang op til 675 i maj-juni. I juli fortsatte farten i kursen op til 1000.¹¹ Det fik regeringen til at gribe ind. Den 17. juli blev der nedsat en hurtigtarbejdende ekstraordinær

78. Patent,

hvorved

Kongen opfordrer sine Undersaatter til Tarvelighed, og til Opmærksomhed paa indenlandſke Fabrik- og Konſt-Varer.

Vi Frederik den Siette, af Guds Naade, Konge til Danmark og Norge, ic. ic. Giøre vitterligt: Det er en vigtig Gienſtand for Vor landſfaderlige Omhu, at indenlandſk Konſt-Flid ſtedſe kan finde Opmuntring til ſtørre og ſtørre Fremſkridt i Vore Stater; og det er Vort Hiertes Wiſke, at Tarvelighed overalt blandt Vore Undersaatter maatte hædres, ſom et Middel til at fremme ſand Velſtand og til at beſæfte huuſlig Lykke.

Nationens Kiærlighed til Os, og dens Følelſe af egen Kraft og Værd, berettiger Os til at vente, at ingen Dagnemand eller Danneqvind vil undlade, at medvirke til Vort Wiſkes Opfyldelſe og det elſkte Fædrelands Held.

I Tillid dertil er det at Vi, ſom Konge og Landſfader, opfordre ſamtlige Vore Undersaatter af begge Køn, til den Sparsomhed i Almindelighed og i Klædedragt i Særdeleſhed, ſom nu værende Krigs-Tid gjør nødvendigt; og til den Opmærksomhed paa indenlandſke Fabrik- og Konſt-Varer, ſom ikke allene nu kunde virke til Fordeel for Statens Penge-Cours og til at give den indenlandſke Flid Fortienelſte og Afſætning, men ogſaa lægge Grunden til det ſamme Gode, naar Freden paa nye veſſigner Vore Riger og Lande.

Skrevet i Vor Kongelige Reſidentſtab Kjøbenhavn, den 14de December 1808.

Frederik R.

Kaas.

Cold. Knudſen. Bülow. Monrad.

finanskommission. Det første resultat af denne kommissions arbejde blev det åbne brev af 30. juli 1813.

Dette åbne brev var et kongeligt løfte om, at Rigsbanken ad åre skulle overgå til et privat, nationalt interessentskab, hvor bankhæftelsesdebitorerne ville blive interessenter ved indbetalingen af hæftelserne. Dette brev er blevet kaldt det første dokument i Nationalbankens historie.¹² Skal man udtrykke indholdet af dette betydningsfulde dokument populært, vil det sige, at statsmagten (riget) overlod ledelsen af landets pengevæsen til folket (nationen).

Et par dage efter offentliggørelsen af det åbne brev – nemlig den 1. august – kom den første halvårige oplysning om sølvværdikursen. Den blev på 375, hvilket var langt under den virkelige kurs på dette tidspunkt. A.S. Ørsted oplyste, at denne kurs var »anordningsmæssigt sat«. Denne kurs blev fastholdt til 1818 og skal vel ses som et forsøg på at begrænse, evt. standse kursstigningen.

Det lykkedes imidlertid ikke. I august steg kursen til 1500, og i midten af september nåede rigsbankdaleren sin laveste værdi: 2250 – kun 9 % af dens pariværdi. Men ved samme måneds udgang var den 780, i oktober blev den 1000, hvilket var kursen ved udgangen af november. Midt i december var den 550 og ved årets udgang 800.¹³

I september foreslog den 17. juli nedsatte ekstraordinære finanskommission som svar på et kongeligt reskript af 12. august, at man indførte, hvad man kunne kalde to adfærdsregulerende love. Den ene, der udkom den 14. oktober, lagde en afgift på 8 % på varer i for-

råd til salg, bearbejdning eller for længere tid end til et halvt års privat forbrug. Den anden lov, der udkom den 25. oktober, lagde en skat på indbo (mobilia) efter dettes kvalitet (ti gange den året før udskrevne ildstedsskats beløb). Det adfærdsregulerende ved disse to love skulle – ifølge det kongelige reskript af 12. august – være, at de pålagte afgifter skulle lægge en dæmper på folks lyst på at skaffe sig »realiteter« for de pengesedler, de ønskede at komme af med, »realiteter«, som de ikke ønskede at bytte om med pengesedler – altså en inflationssikring.

Intet tyder på, at disse to love kom til at virke efter deres hensigt – at dømme efter kursen på rigsbankdaleren i de sidste to-tre måneder af det pengegale år 1813.

Det lange seje træk – pariforringen 1813-1838 (1845)

Pengereformen af 1813 bevarede systemet med anvendelse af seddelpenge. Men man betragtede ikke en pengeseddel som »rigtige« penge, men som et pengerepræsentativ, et »nummerær«, der funderedes på ædelmetallet sølv, der skulle være tilstede, hvis man ønskede at ombytte pengerepræsentativerne med »rigtige« penge. Imidlertid var der ikke ved indførelsen af pengereformen i 1813 total sølvdækning for det beløb – navneværdien – der stod på rigsbanksedlen. Den fuldstændige sølvdækning skulle tilvejebringes ved en gradvis inddragning af rigsbanksedler. Den enkelte seddel fik – som omtalt – en sølvværdi, fastsat to gange om året, fra 1818 fire gange, som den skulle antages for i en række i forordningen

Rigsbankens (nu nedrevne) bygning mellem Børsen og Kancellibygningen fra 1721.

nævnte tilfælde. Sølvværdien af en rigsbankdaler var – som omtalt – 200. Var kursen i daglig omsætning f.eks. 800, havde sedlen kun 25 % af sin sølvværdi. Det gjaldt således om at få sedlen ned på kurs 200.

Denne proces kom – hvad ingen i datiden sikkert havde forestillet sig – af forskellige grunde til at strække sig over 25 år – til 1838. Først syv år senere, i 1845, kunne den pariførte seddel ombyttes med sølv (fra 1875 med guld).

1. Statistiske Undersøgelser nr. 24. Kreditmarkedsstatistik. Kbh. 1969, s. 218-222.
2. Ibid. s. 219 nr. 1063.04-05.
3. Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark. Kbh. 1972, s. 90.
4. Marcus Rubin: 1807-14. Kbh. 1892, s. 254ff.

5. Knud Erik Svendsen m.fl.: Dansk Pengehistorie. Kbh. 1968, s. 89.
6. Svend Aage Hansen: Pengevæsen og kredit 1813-1860. Kbh. 1960, s. 62.
7. Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, s. 94.
8. Finn Grandt-Nielsen: Fynske privatsedler fra Statsbankerottens tid. Fynske Minder 1974, s. 231ff.
9. En mere detaljeret gennemgang af 1810-indkomstskatten findes i *Zise* 1998:1, s. 31-34.
10. Chr. Rothe: Forklaring om de directe Skatter i Særdeleshed paa Landejendomme i Danmark. Kbh. 1849, s. 31.
11. Dansk Pengehistorie s. 107, bygget på A. Rubow: Nationalbankens Historie 1818-1878. Kbh. 1918, s. 420f.
12. Dansk Pengehistorie, s. 108.
13. Ibid., s. 107.

1654 – da pesten hærgede

Af Leon Jespersen

Anmeldelse af Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold i uddrag. Udgivet ved Ole Degn af Rigsarkivet 1654. Kbh. 2001, 388 s., kr. 384.

Ole Degns udgivelse af *Kancelliets Brevbøger* er nået til året 1654. Brevbøgerne rummer afsendte breve fra centraladministrationen, og antallet af breve øges frem gennem 1600-tallet. Ole Degn har i en artikel opgjort det voksende sidetal i henholdsvis de originale kopibøger og i den trykte udgave.¹ Kopibøgerne fra 1654 bryder imidlertid dette mønster. Omfanget af ekspeditioner fra Danske Kancelli er noget mindre end i de foregående år, og det skyldtes primært pesten i København, der snart ramte andre dele af landet.

Pesten satte i vidt omfang sit præg på indholdet i brevene fra Danske Kancelli – og på hele regeringsapparatets aktivitet. Brevene viser, hvilke midler man anvendte for at bekæmpe sygdommen, men også hvor magtesløs man reelt stod. For den enkelte var det sikreste simpelthen at flygte, hvis der var mulighed for det. Frederik 3. havde skyndsomst forladt hovedstaden og sad på Flensborghus, hvor han bekymret fulgte pestens udvikling. Kongen havde den 7. maj bedt rentemester Peder Vibe forlade hovedstaden, og den 27. maj ønskede han Rentekammeret flyttet til Kronborg.

Frederik 3. omtalte i flere breve den frygtede sygdom, og alle midler blev taget i brug for at standse pesten. Lige

fra anråbelse af Gud til mere jordnære foranstaltninger som at holde fortovene rene, brænde tjæretønder af i gaderne, ryge med enebær, malurt eller andet foran sin dør. Nok så vigtigt begrænsede man også transport af varer og mennesker. Det blev forbudt at føre klæde fra en landsdel til en anden. Tilsvarende blev der udstedt flere forbud mod at bevæge sig mellem landsdelene, og man forsøgte at hindre eller begrænse forskellige møder og sammenkomster.

Ikke overraskende rettede indgrebene sig også mod begravelser. Ifølge en forordning af 27. maj for København skulle lig begraves efter to-tre dage, og der skulle ryges i de pestbefængte huse. Gejstlige, borgmestre og råd, kongens fornemste betjente og de fornemste købmænd måtte højst lade lig henstå ubegravet i fire dage. For eftertiden er det pudsigt, at standssamfundets skel også slog igennem i så alvorlig en situation, hvor foranstaltningerne skulle stoppe pesten. I en forordning af 28. juli for Helsingør er denne skelnen opgivet. Den 2. august skrev kongen indigneret, at hans forordninger om begravelser ikke var blevet overholdt i København, »så det er at befrygte, at den ganske by blev ruineret«.

Afholdelse af markeder og landsting blev forbudt; men pesten påvirkede også herredagen og landets højeste domstol, Rettertinget. Herredagens uvisse skæbne illustrerer ganske godt, hvordan pesten greb ind i alt. Herredagen skulle oprindeligt have været

afholdt i København den 22. maj; men pga. pesten blev mødetid og -sted ændret til den 26. juni i Kolding for senere at blive henlagt til Odense samme dag. Og i Odense blev der kun holdt herredag, men ikke Retterting, idet man bad folk opsætte deres klagemål til det følgende år.

Pesten greb både ind i folks dagligdag og i regeringsudøvelsen. Det er grunden til kopibøgernes få sider i 1654. Trods besværlighederne med at holde møde, fik man den 14. juli udskrevet en landeskat. Men oppebørselen af såvel told som skat voldte problemer. Rentemester Peder Vibe fik således besked på ikke at åbne en kiste med bøger og papir, der havde været i det pestrømte Helsingør, idet man frygtede, at papiret skulle være befængt. Og af et skattebrev til Bøvling Herred fremgår det også, at skatten kun skulle samles, hvis det kunne ske, uden at smitten blev spredt.

Kongen havde bedt Danske Kancelli om at flytte til Odense. Det var normalt, at kongen rejste rundt i landet, og at dele af kancelliet fulgte ham; men her får man indtryk af en mere omfattende flytning. Arkivalierne blev opbevaret i kister, og man kan forestille sig vanskelighederne med at holde styr på materialet under en sådan flytning. Selv når kancelliet var stationært i København, har der været så mange papirer, at det krævede nogle ordningsprincipper.

Ved anmeldelse af *Kancelliets Brevbøger* hæfter man sig ofte ved, at de rummer en mængde informationer om mange aspekter af datidens samfund. Det er netop illustreret ved pestens hærgen. Men kopibøgerne giver faktisk også mulighed for at se datidens kancellisekretærer over skuldrene.

Ifølge en tradition, der muligvis stammer fra kancellisekretær Niels Slange (i 1700-tallet), skulle der have hersket stor uorden i Danske Kancelli i 1650'erne.² Man var bagud med indførslerne i kopibøgerne, og breve lå uordentligt rundt omkring. Som en frelsende engel fik den borgerlige kancelliforvalter (fyrbøder) Rasmus Rasmussen under Karl Gustav-krigene 1657-1660 bragt orden i de adelige kancellisekretærs kaos. Han fik ajourført indførslerne, indbundet kopibøgerne, der henlå som løse ark, og forsynet bøgerne med registre. Hvor stor uorden, der har været, er vanskelig at afgøre, men på flere punkter kan Slanges skildring tilbagesendes.

På en måde var det heldigt, at der var færre ekspeditioner i 1654, for kancellisekretærerne var vitterlig bagud med indførslerne i kopibøgerne. En sammenligning af opgørelser over indførsler fra 1652 og 1656 viser imidlertid, at man var ved at indhente efterslæbet før Karl Gustav-krigene. Mht. Sjællandske Registre var man i februar 1656 ved at indføre breve fra januar 1654, men arbejdet gik i stå under Rasmus Rasmussen, og nogle breve fra 1657 blev først indført i 1677!³ Det vil sige, at flere af de meget omfattende indeks til 1650'ernes kopibøger kan henføres til en senere tid.

Når Danske Kancelli skulle afsende et brev, synes det at være foregået således. Der blev udarbejdet et koncept, der ofte rummede omformuleringer og rettelser. Konceptet dannede grundlag for et renskrevet brev, der blev afsendt. De ofte uoverskuelige koncepter skulle indføres i kopibøgerne. Disse var opdelt i særskilte rækker for hver landsdel (Sjælland, Skåne, Fyn o.s.v.). Hver landsdel

havde to rækker: Åbne breve (registre) til almenheden eller en større forsamling og lukkede breve (missiver) til enkeltpersoner eller en mindre kreds. Koncepterne blev henlagt efter samme princip; men for at holde styr på dem, blev de også nummereret og bundtet.

Når man havde tid, afskrev man koncepterne i kopibøgerne. Det skete på løse ark, der senere blev indbundet. I 1656 forlød det om sekretær Niels Kruse, at han var begyndt på dette års kopi-er, »som siden skal indbindes i samme bog, fra 1. januar til først i marts«.4 Et bind rummede ofte flere årgange, og for at holde rede på de løse ark inden indbindingen, blev arkene folieret. Eksempelvis er kopierne fra 1654 i Sjællandske Registre indbundet i et bind, der dækker årene 1651-1656. Netop året 1654 er interessant, for af de originale kopibøger fremgår det, at man her var begyndt at foliere arkene vedrørende 1654 fra nr. ét; men da de kom til at indgå i et større bind, måtte man ændre folionumrene.

Når udgivelsen hedder *Kancelliets Brevbøger*, skyldes det, at Ole Degn – ligesom tidligere udgivere – har samlet de udgående breve kronologisk for alle landsdele. Derfor har han heller ikke kunnet aftrykke indeksene til de enkelte kopibøger, men selv udarbejdet nogle meget detaljerede personnavne-, stednavne- og sagregistre, der skal opfylde den nutidige brugers behov.

De oprindelige indeks skulle hjælpe datidens administrationspersonale med at genfinde sager; de var derfor opbygget på en anden måde end de nutidige. Man finder f.eks. opslagsord som »befalinger«, »forbud« og »forordninger«, men ikke nødvendigvis opslagsord

om de forhold, som befalingerne, forbudene og forordningerne omhandlede. Indeksene var ordnet alfabetisk, men man finder sjældent en konsekvent alfabetisering inden for hvert bogstav. Og samme type opslagsord – f.eks. »forordning« – findes ikke altid samlet, men spredt mellem andre opslagsord, der begyndte med »f«. De indeks, der blev lavet til 1650'ernes kopibøger – men ikke nødvendigvis i 1650'erne – var på flere måder mere systematiske.

De originale kopibøger fra 1654 er forsynet med omfangsrige indeks, der er kommet til senere. Hvornår skal ikke udredes her; men Fynske Tegnelse fra år 1654 indgår i en kopibog, der dækker en længere årrække (1648-1660). Denne kopibog har to indeks, nemlig 1) over dem, som brevene er stilet til, og hvad der skal forrettes, og 2) over dem eller det, som brevene vedrører. Mens det første indeks er et blandet adressat- og emneregister, og det sidste er et emneregister, har Sjællandske Tegnelse 1657-1658 en klarere opdeling mellem adressat- og emneregister.

Sjællandske Tegnelse 1654-1656 er også forsynet med to registre, et blandet adressat- og emneregister og et emneregister, og her finder vi – som endnu et tegn på større overblik og systematik – krydshenvisninger fra det andet til det første indeks, ligesom der under opslagsordene »byg« og »havre« henvises til »korn alle slags«. I emneregisteret finder vi ikke ét overordnet emneord, »skat«, men (med moderniseret retskrivning) en række opslagsord: skatteflæsk, skattekorn at sælge, skattekorn, skattebreve, skattehavre, skatternes levering til Niels Trolle, skatterne nogle

Maleri af ukendt kunstner fra slutningen af 1600-tallet, der viser døden rive en pige og et spædbarn bort fra deres mor. (Foto: Lennart Larsen, Nationalmuseet, 3. afdeling).

deraf betalt og anden indvisning, skatterne i Norge til Bohus' garnison osv.

Her har man trukket nogle ord ud fra brevene og benyttet som opslagsord. Det har ikke været helt let at overskue, hvad man kunne slå op under. I Sjællandske Registre fra 1651-1656 konstruerede man derimod nogle overordnede emneord med fremhævet skrift: »Skatter, nemlig borgerlig byskat og bådsmændsskat« og »Skat og anden frihed«. Under det sidstnævnte finder man en lang række sidehenvísninger, der endda er kronologisk opdelt – for

hvert år. På samme måde finder man »toldfrihed« som overordnet emneord, men vi finder også en række andre opslagsord under told, såsom: toldfrihed på heste, hopper m.m., tolders løn, toldere og toldbetjente, toldforpagtning, told af potaske osv.

For de to sjællandske kopibogrækker, Registre og Tegnelse, finder vi for året 1654 lidt forskellige principper for udarbejdelsen af kopibøgernes registre. Men udviklingen gik i retning af, at mens man tidligere havde trukket nogle ord ud af brevene og benyttet

dem som opslagsord, konstruerede man nu nogle overordnede emneord, der ikke nødvendigvis figurerede i brevene, og som heller ikke afspejlede alle aspekter ved emnet. Men ved hjælp af beslægtede opslagsord blev man med krydshenvisninger ledt hen til det generelle opslagsord. De overordnede emneord kunne være fremhævet med særlig skrift, og indførslerne under dem kunne være underinddelt kronologisk eller tematisk, ligesom indeksene nu ofte var konsekvent alfabetisk opbygget.

Det vil sige mange af de træk, der kendetegner et nutidigt register.

Kancelliets Brevbøger fra 1654 kan fortælle mange ting om datidens samfund, eksempelvis om pesten og om regeringens forsøg på at standse den; men hvis man undersøger det originale materiale, som den trykte udgave bygger på, nemlig koncepter og de håndskrevne ark, der senere blev indbundet, får man samtidig et godt indblik i, hvordan datidens administration kæmpede for at få styr på de voksende mængder papir. Hvordan sekretærerne henlagde de uoversku-

elige udkast til afsendte breve, og hvordan man i 1650'erne gjorde en ekstra indsats for at få dem indført i kopi-bøger, og endelig hvordan man både i 1650'erne og senere udarbejdede nogle større og mere systematiske registre, så man kunne genfinde brevene. *Kancelliets Brevbøger* repræsenterer et interessant stykke bog- og administrationshistorie, der afspejler udviklingen af et bureaukrati. Brevbøgerne har mange anvendelsesmuligheder, som ikke er blevet udnyttet fuldt ud.

1. Ole Degn: *Kancelliets Brevbøger og udgivelsen af dem*. Gunner Lind (red.): Kildeudgivelse og kildebenyttelse. Kildeskriftselskabet 1877-2002. Kbh. 2002, s. 29.
2. P.F. Suhm, *Kancelliets Tilstand og Forandringer fra Kong Friderich den Istes Tider, indtil Kong Friderich den IVdes Regjerings Begyndelse*. P.F. Suhm, & R. Nyerup, (udg.): *Nye Samlinger til den danske Historie I*, Kbh. 1792, s. 1-28.
3. Sst., s. 26.
4. Johan Jørgensen: *Øverste sekretær Erik Krag's virksomhed i Danske Kancelli indtil 1657*. Arkiv I. Kbh. 1966, s. 63.

Indhold

25 års jubilæum	83
-----------------------	----

Gunnar Jakobsen:

Told- og Skattehistorisk Selskabs bestyrelse 1977-2002	85
---	----

Christian Larsen:

Told- og Skattehistorisk Selskabs publikationer 1977-2002.....	87
---	----

Gunnar Jakobsen:

Sekretæren og Selskabet – 25 år tilbage i tiden.....	89
---	----

Anders Monrad Møller:

Danmarks ældste toldkammer- bygning	95
--	----

Christian Larsen:

Er det tilladt at give kejseren skat eller ej	99
--	----

Ejner Viggo Peteren:

Det grønne forsvandt – eller gjorde det?	101
---	-----

Mikael Venge:

Hjertesukket på Kolding- hus.....	107
--------------------------------------	-----

Haakon Bennike Madsen:

Skatter og inflation	115
----------------------------	-----

Leon Jespersen:

1654 – da pesten hærgede	127
--------------------------------	-----

